

La ciutat romana de *Lesera*

Ferran Arasa i Gil

Ajuntament
de Forcall

La ciutat romana de *Lesera*

Ferran Arasa i Gil

© Edita: Ajuntament de Forcall

© Text: Ferran Arasa i Gil - Universitat de València

© Documentació gràfica: F. Arasa, J. Blasco, E. Díes, E. Flors, M. Gozálvez, E. Huguet, N. Lledó, J. Palmer, E. Pla, P. P. Ripollès, J. M. Ruiz Pérez i Museu de Prehistòria de València.

Amb la col·laboració de: J. Blasco, E. Flors, S. de Haro, E. Huguet, P. Iborra, J. Palmer, G. Pérez Jordà, C. Roldán i J. M. Ruiz Pérez.

I.S.B.N.: 978 84 96331 59 4

Dipòsit Legal: CS-147-2009

Imprimeix: Artes Gráficas Castell Impresores, s.l.

Tel. 964 45 00 85

12500 Vinaròs

Tots els drets reservats. Es prohibeix la reproducció total o parcial d'aquesta obra, en qualsevol de les formes, gràfica o audiovisual, sense l'autorització prèvia de l'editor, excepte cites en revistes, periòdics o llibres, sempre que es face constar la seua procedència i l'autor.

La ciutat romana de *Lesera*

Índex

Pròleg	9
Introducció	13
1. El medi físic	15
1.1. Geomorfologia	16
1.2. L'entorn paisatgístic	20
2. Història de la investigació	27
2.1. Les primeres notícies	28
2.2. El descobriment	29
2.3. L'excavació de 1960	33
2.4. La represa de les excavacions a partir de 2001	37
3. Topografia	39
3.1. La necròpolis	41
3.2. El camí d'accés, la porta i la muralla	44
3.3. La plataforma inferior	48
3.4. El sector nord de la plataforma inferior	50
3.5. La plataforma superior	56
4. Les excavacions	59
4.1. La plataforma superior	59
4.1.1. L'habitació excavada en 1960	59
4.1.2. La cisterna	60
4.1.3. La <i>domus</i>	62
4.1.3.1. Primera fase	62
4.1.3.2. Segona fase	66
4.1.3.3. Tercera fase	67
4.1.3.4. La decoració del <i>triclinium</i>	70
4.2. Les intervencions en el sector NE de la plataforma inferior	73
4.2.1. El sondeig de 1960	73
4.2.2. La trinxera de la terrassa central	74

4.2.3. Els sondeigs en el mur de contenció	78
4.2.4. L'excavació en la zona nord de les terrasses central i inferior	80
5. Períodes d'ocupació	82
6. La localització del fòrum i altres consideracions sobre la ciutat	91
7. El municipi i la societat de <i>Lesera</i>	100
8. L'ús de la moneda en la ciutat i el seu territori	111
9. Comerç i vaixella ceràmica	118
10. Altres troballes destacades	121
11. Una aproximació al medi natural en l'antiguitat	126
12. El territori i el poblament rural	129
13. Les vies de comunicació	137
14. <i>Lesera</i> i les ciutats del seu entorn	146
Conclusions	153
Bibliografia	157

Pròleg

Quan a Forcall pronunciem aquest nom, tots sabem i coneixem quin és aquest lloc dins la nostra petita geografia del poble. No obstant, moltes i molts dels forcallans no han estat mai dalt, visitant aquest jaciment, una ciutat visualment desconeguda, molta història nostra per descobrir.

Ja fa molts anys que aquest jaciment arqueològic va ser descobert, entre el desconeixement de tots. Eren èpoques en què sols uns pocs tenien un autèntic respecte cap a l'arqueologia, el que significa la preservació del patrimoni, la recuperació de la història analitzant les peces, la seua interpretació. Molts eren i són els que encara pensen que aquests jaciments són un munt de pedres que no ens poden oferir molt, un altres són els que van aprofitar-se d'aquests jaciments desprotegits per enriquir-se il·lícitament mitjançant l'espoli i la venda del que trobaven. En definitiva, el rebuig per la nostra història, per allò que ha perviscut amagat davall de terra, allò que en el seu dia va ser una ciutat, que va suposar una forma de vida, els avanços, el pas de les diferents civilitzacions en el temps per la nostra terra.

La nostra missió com administracions públiques sens cap dubte és vetllar per tal que aquest patrimoni es protegisque, i moltes són les figures que podem utilitzar per a dur endavant aquesta protecció: el descobriment, la declaració de BIC, les excavacions, la protecció en el seu entorn amb un tancat, millorar els accessos, les col·leccions arqueològiques per tal d'exposar els béns que es troben i la seua difusió, l'edició d'aquest llibre i altres, són elements que sens cap dubte ajuden a donar a conèixer allò que tenim, a preservar la nostra història, a poder fer visitable aquest espai. Però, no obstant, aquests esforços sempre poden resultar ineficients si no som conscients de la importància d'allò que tenim, per això hem de treballar el respecte cap a aquests jaciments amb l'educació dels valors en els nostres menuts i amb l'esforç, l'esperança i convicció que aquells que sols ho consideren un munt de pedres canvien la seua percepció, entenguen de la importància de dur endavant tasques de treball sobre el jaciment, la seua

difusió, la seua possible utilització com a recurs turístic pel municipi, com a mesura per a poder generar també altres incentius en el nostre poble, el que es puguen fer visites guiades per a conèixer aquest ric patrimoni, la nostra història, difondre aquests valors i inculcar-los en els més menuts per tal que aprenguen la cultura del respecte cap a aquests jaciments, que ho són de tots.

Hem de tindre clar que la manera de donar una major protecció en aquests elements és que passen a ser públics; la declaració com a BIC és un pas fonamental per a protegir-lo, per tal com obliga als titulars d'aquestes propietats a respectar el que allí es troba, no obstant també implica una sèrie d'obligacions de les administracions a l'entendre aquest bé com un element que és de tots, i que per tant tots hem de treballar per millorar-lo.

Tenim així una tasca per davant, fent que les millores es vagen materialitzant, el que sens dubte passa per una millor gestió d'aquest lloc i indubtablement per una millor utilització o disposició d'aquest espai com a públic, allò que en el seu dia va ser una ciutat –un espai públic–deu continuar sent-ho, deu poder estar a l'abast de tots conèixer-lo, poder accedir, poder fer més actuacions per part de les administracions.

Veritablement, és trist que sent l'únic jaciment considerat ciutat romana en la província de Castelló, no estiga en les condicions òptimes per a les visites, hi ha doncs una tasca molt important per davant en què tots els forcallans i forcallanes units hem de continuar treballant.

Sens dubte, aquest llibre suposa una pedreta més en aquest treball. Poder recopilar tot allò que fins ara coneixem i desconeixem sobre el nostre jaciment més universal i conegut, sobre els que amb anterioritat a nosaltres van treballar les nostres terres, van viure en aquest espai i van anar enriquint la nostra història amb les seues actuacions. No hi ha dubte que el treball que aquí s'exposa es fa amb la rigorositat científica d'una tasca ben realitzada i de molts anys d'estudi d'aquesta ciutat de *Lesera*, batejada abans amb altres noms. Els avanços en les excavacions ens aniran aportant més material per a que pugem tindre més coneixements dels que tenim.

No obstant, és indubtable per tots el reconèixer el treball incansable i constant del que firma aquest llibre, de qui ens presenta anys de caminades per La Moleta, anys de pic i pala, setembres plujosos, amb molt de sol, el treball sobre les peces, etc. No hi ha dubte que tots els forcallans i forcallanes li devem la nostra estima i el nostre agraïment institucional i personal pel seu encomiable treball per tal que aquesta ciutat tinga cada any els alumnes de la Universitat de València treballant, perquè l'excavació de La Moleta dels Frares pugua tindre les ajudes necessàries per tal de poder dur endavant les excavacions i conèixer més sobre la nostra història més llunyana; la difusió que fa en els treballs publicats, les hores dedicades, l'assessorament permanent en matèria de patrimoni cap a Forcall.

No hi ha dubte que moltes persones no naixen en un lloc, en aquest cas a Forcall; però a poc a poc i en el seu treball, es van fent un racó d'estima i respecte pel treball dut a terme per un poble.

Moltes gràcies Ferran.

Santiago Pérez Peñarroya
Alcalde de Forcall

Introducció

Lesera és l'única ciutat romana coneguda en terres de Castelló. És, per tant, un jaciment arqueològic de gran importància no únicament per la seua gran superfície, sinó sobretot perquè fa 2.000 anys era una aglomeració urbana organitzada com un municipi. Enclavada al cor de la comarca dels Ports, a l'extrem NW del País Valencià, estava comunicada amb la via Augusta a través d'un camí que seguia un traçat prou semblant al de la moderna carretera N-232. Per la seua localització, aquesta ciutat era un nus de comunicacions important entre la costa i les terres d'Aragó. Es tracta d'una modesta ciutat, tant per les seues proporcions com per la seua monumentalitat, si la comparem amb els grans nuclis urbans del territori valencià com *Saguntum* i *Valentia*. El lloc està habitat almenys des de l'edat del Bronze i els seus habitants eren descendents dels ibers que ocupaven aquest antic *oppidum* que manifesta l'origen preromà en el seu topònim.

Aquest llibre pretén ser una síntesi del que sabem fins ara del jaciment arqueològic existent a la Moleta. Després d'alguns anys de treballs, és el moment de retre comptes del que s'ha fet i posar els resultats a disposició del públic interessat pel nostre passat. En absència de notícies antigues sobre la ciutat, el assaig de recuperació històrica descansa necessàriament sobre les aportacions de les dades arqueològiques i epigràfiques. L'estat de la recerca –malgrat tot el que s'ha avançat en aquests anys– és encara molt incipient, sobretot en allò que respecta al centre monumental de la ciutat. Es tracta, doncs, d'uns resultats modestos, però que mostren la realitat arqueològica del jaciment. Aquest és també el lloc per a manifestar l'agraïment a l'ajuntament de Forcall i la conselleria de Cultura i Esport per haver posat a la nostra disposició els mitjans que fan possible la realització d'aquest projecte. Però tot això no hauria estat possible sense la participació de moltes persones que han deixat un poc del seu temps a la Moleta: tècnics, estudiants, llicenciats, treballadors, voluntaris... a tots

ells cal donar-los les més sinceres gràcies. Aquest és el reconeixement d'un afany compartit.

Tornar a escriure sobre la Moleta és també una ocasió de revisar algunes de les coses que s'hi han dit i escrit en el curs de les darreres dècades, de fer-ne precisions, d'esmenar els propis errors. És l'oportunitat de fer una relectura del llibre publicat fa ja vint-i-dos anys, amb l'exigència de fer noves aportacions, de redactar una síntesi assequible però al mateix temps rigorosa. És també l'ocasió d'expressar una sèrie de reflexions i consideracions sobre el jaciment que han anat madurant en aquests anys. L'avanç de la recerca permetrà confirmar o replantejar aquestes hipòtesis, obrirà noves perspectives a la interpretació i farà que algunes de les coses que ací es diuen hagen de ser matisades o directament esmenades.

En els darrers anys s'ha avançat molt en la protecció i recerca del jaciment: la represa de les excavacions, l'alçament topogràfic, la construcció d'una pista per a vehicles, el tancament dels accessos, les publicacions científiques i divulgatives... Tot ha suposat un gran esforç per part de les institucions i la gent compromesa amb el jaciment, que sens dubte valia la pena realitzar. Però encara queda molta faena per fer, molts projectes per engegar, com per exemple consolidar les restes de la *domus*, redactar el Pla Especial de Protecció, excavar i consolidar la porta d'entrada a la ciutat, etc, i tot amb l'objectiu últim de posar en valor aquest important recurs del nostre Patrimoni Arqueològic que és la Moleta. Una tasca considerable que només serà possible amb la participació de les institucions i el poble de Forcall.

1. El medi físic

La ciutat de *Lesera* es troba situada a la comarca dels Ports, una zona de relleu abrupte que està orientada hidrogràficament cap a la vall de l'Ebre (fig. 1). Des del punt de vista orogràfic la comarca presenta una estreta relació amb la franja oriental de Terol, amb la qual també ha tingut una fluïda relació històrica. La llunyania de la costa (62 km) i la complexitat del relleu han fet que les seues comunicacions no hagen estat fluïdes en el passat. El jaciment està situat a uns 2 km de la població de Forcall, que reb el seu topònim de la confluència de tres rius que li confereixen un caràcter de nus en les comunicacions comarcals. Ocupa un lloc enlairat sobre la vall del riu Cantavella, amb facilitats defensives i de control visual però amb un difícil aprovisionament d'aigua. La població es va estendre pel cim aplanat de la formació geològica que ocupa, la Moleta, que té una superfície poc major de 7 ha, sense desbordar els seus límits naturals. La zona no presenta una especial riquesa en recursos naturals i les seues activitats tradicionals són l'agricultura i la ramaderia; en el jaciment també es troben fragments de escòria que no poden atribuir-se amb seguretat a cap període, però que confirmen la pràctica d'una activitat siderúrgica.

1) Mapa del País Valencià amb la situació de les ciutats romanes

1.1. Geomorfologia

La Moleta està situada en l'extrem septentrional de l'àrea de relleus subtabulars del Maestrat (Ruiz Pérez, 2007). Cap al nord, més enllà de la serra de la Menadella (1.127 m) s'estén una zona caracteritzada per un relleu intensament replegat cap a la vall del Guadalop que constitueix una altra unitat morfoestructural. L'àrea de relleus subtabulars està formada per uns plecs molt amplis on predominen les sèries horitzontals, amb un relleu de cims aplanats anomenats moles (fig. 2). La triple confluència del riu Cantavella, Bergantes i Calders en el forcall que dona nom a la població ha modelat un paisatge dominat per tres d'aquestes moles: de Roc (1.102 m), de la Garumba (1.143 m) i d'En Camaràs (1.135 m). En el seu darrer tram, el marge esquerre de la vall del riu Cantavella està constituït per altres tres formacions menors: la moleta del Mas de Sebastiana a l'oest (915 m), la mola de Sant Marc a l'est (946 m) i enmig la moleta dels Frares o de Liborio (895 m), la menor de les tres, que estan separades pels

2) Fotografia aèria amb Forcall, la mola de Sant Marc al nord i la moleta dels Frares a l'oest

barrancs dels Llops o dels mas de Vito i de la Menadella o de la Torre Selló que conformen la xarxa de drenatge cap a aquest riu.

Aquestes estructures es componen de sèries calcàries, margoses, argiloses i arenoses de l'Aptià (Cretàcic inferior). La seqüència típica des de la vall fins al cim de les moles comença pels nivells de calcàries, calcàries margoses i margues del Bedulià, segueixen les margues amb plicàtules i en el sostre es troben les calcàries amb tucàsies i calcàries esculloses aptianes. Les alternances litològiques de roques dures i blanques i l'estructura subtabular generen un modelat de cims aplanats accidentat per una sèrie d'escarpaments estructurals de gran continuïtat lateral al llarg dels fronts d'estrats calcaris. L'erosió diferencial –guiada per la resistència desigual de les roques que el componen– dona lloc a vessants de morfologia cingletalús sobre alternances calcària-marga. Per tant, l'estructura geològica i l'encaixament de la xarxa de drenatge determinen els trets morfològics de la zona (fig. 3). L'erosió dels vessants margosos afavoreix el retrocés

3) Fotografia aèria de la Moleta

dels escarpaments calcaris que conformen la culminació de les moles. L'evolució geomorfològica es completa durant el Pleistocè superior-Holocè amb fases successives d'incisió fluvial i de regulació de vessants. El resultat d'aquesta evolució són una sèrie d'escalons o escarpaments de gran continuïtat lateral desenvolupats en els estrats calcaris més potents.

A nivell morfofogenètic poden distingir-se quatre unitats geomorfològiques en l'entorn de la Moleta; 1) formes estructurals; 2) formes d'incisió i regularització de vessants; 3) formes d'origen fluvial; i 4) formes d'origen antròpic. Entre les formes estructurals es troben diversos elements del relleu que conserven trets de l'estructura geològica original com les moles. L'erosió diferencial sobre els estrats calcaris durs més resistents modela escarpaments estructurals. Els processos càrstics en els estrats calcaris

generen formes endògenes com els conductes càrstics –galeries, cavitats– que són exhumats per l'erosió dels fronts d'escarpament (fig. 4). La carstificació sobre els estrats calcaris intensament fracturats i diaclasats afavoreix l'evolució ràpida per retrocés dels cingles. Quant

4) Diàclasi sobre la plataforma superior de la Moleta

a les formes d'incisió i regularització de vessants, l'existència de substrats tous i impermeables afavoreix la concentració de les torrentades difuses, produint sargalls i regalls d'incisió lineal que erosionen fortament els nivells margosos de l'entorn de la Moleta. Les zones més susceptibles són els vessants desproveïts de vegetació, amb pendents moderades a fortes i que han estat sotmesos a pasturatge intensiu. També s'observen forts sargalls que desmantellen els bancals abandonats de la conca del barranc de la Torre Selló. Els vessants constituïts per materials tous com les margues amb plicàtules o per alter-

nances ràpides de calcàries, margues i arenes bedulianes són regularitzats per l'erosió formant-se perfils lleugerament còncaus cap a la base. L'origen d'aquestes regularitzacions es troba en l'encaixament quaternari de la xarxa fluvial. L'aixaragallament erosiona els materials de la part superior dels vessants i els redistribueix, acumulant-los de manera preferent cap a la base, on es troben de vegades dipòsits de tonalitats rogenques o ataronjades de tipus col·luvial. Aquests dipòsits es poden definir com un glacis d'acumulació o revestiment i es componen d'una matriu fina llimosa i xicotets fragments de roca o clasts subangulosos.

Les formes d'origen fluvial inclouen la vall amb terrasses del riu Cantavella i la xarxa de lleres afluent que poden ser barrancs encaixats en el substrat o canals de fons pla, de vegades condicionats per l'acció antròpica. El riu Cantavella discorre sobre un llit de graves, de vegades encaixat sobre el substrat cretàcic i altres vegades formant un llit d'amplària considerable. Als dos costats deixa terrasses quaternàries de graves i còdols recobertes per llims de vessant que formen glacis de cert pendent cap al riu. Aquests glacis-terrasa formen un antic rebliment de vall sobre el qual s'ha encaixat el riu durant l'Holocè. L'encaixament de la xarxa afluent al riu Cantavella ha modelat els vessants de la serra de la Menadella i ha dissecat les moles durant el Quaternari. Els barrancs del mas de Vito i de la Torre Selló són els responsables de la forma allargada de la Moleta per raó del seu traçat paral·lel. Els estrats margosos propicien el buidat ràpid dels nivells aptians. A més de la incisió lineal de la xarxa afluent sobre els vessants, s'observen lleres de fons pla i forta pendent que probablement són el resultat d'abancaments artificials per aprofitar la humitat en canals amb materials impermeables.

Pel que fa a les formes d'origen antròpic, l'existència de nivells margosos, argilosos i arenosos intercalats amb les calcàries ha estat propícia per a realitzar extensos abancaments dels vessants de les moles. Sovint, aquests abancaments segueixen l'estratificació natural aprofitant el talús al llarg dels estrats de roca dura i conreant els nivells tous. L'objectiu

d'aquests abancaments era doble: estendre al màxim la superfície de producció agrícola al mateix temps que es limitaven els efectes de l'erosió (fig. 5). Per a mantenir la forma escalonada del terreny es revestien els talussos dels bancals amb murs que els protegien de les rierades, que per tant no tenien la funció pròpia de murs de contenció.

5) Mur d'abancament modern en la plataforma inferior de la Moleta

1.2. L'entorn paisatgístic

La seqüència litoestratigràfica de la Moleta comença amb les margues amb plicàtules del Bedulià en el vessant i en la base de l'escarpament inferior. Segueix un nivell d'alternança de calcàries i margues, amb alguns metres de calcàries arenoses o bioclàstiques en bancs primers que mostren una estratificació creuada i poden tenir intercalacions margoses molt primes en la base. S'intercala un nivell de calcàries margoses que cap al sostre de la seqüència passen a les calcàries amb tucàsies del Gargasià. Després d'una breu intercalació margosa que forma el replà entremig, les calcàries margoses amb tucàsies componen l'estrat superior. L'erosió diferencial al llarg del plànol d'estratificació modela un escarpament de gran continuïtat lateral en el contacte entre les margues del Bedulià i els nivells calcaris del Gargasià. A diferència del que succeeix en la majoria de moles, com ara la de Sant Marc que està situada a l'est, els cingles de la Moleta presenten escasses cavitats poc profundes o balmes; les més destacables són dues que es troben situades en l'extrem meridional.

Una sèrie de processos geomorfològics controlen el retrocés i l'evolució dels cingles en funció de la litologia, el relleu, l'orientació i les con-

dicions bioclimàtiques. Els més rellevants són els processos de gravetat (caiguda de blocs en els fronts rocosos), rieres sobre margues, dissolució càrstica de les calcàries i els relacionats amb el fred i les gelades (gelifracció). L'erosió diferencial provoca el soscavament de la base margosa del cingle i el desenvolupament de l'abric fins que es produeix el desprendiment de grans blocs de calcària que deixen desploms i empremtes anguloses en la paret (fig. 6). Les calcàries esculloses gargasianes que formen el cingle experimenten una extremada fractura, el

6) Abric amb visera en l'extrem meridional del cingle inferior de la Moleta

que afavoreix el desprendiment d'aquests blocs individualitzats per les xarxes de diàclasis. L'engrandiment de les escletxes verticals per dissolució càrstica evoluciona fàcilment en un ambient subhúmit, de manera que en arribar a cert punt els blocs –que poden tenir dimensions majors de 5 m de diàmetre– es desprenen i poden quedar basculats junt al mateix cingle o ro-

7) Blocs despresos en l'extrem sud de la plataforma inferior

dar pel vessant (fig. 7). Les empremtes anguloses produïdes en la paret pels desprendiments són posteriorment suavitzades per dissolució, el que dóna un modelat de perfil arrodonit a la roca.

Als llocs on ha hagut esllavissades recents la roca mostra una tonalitat ataronjada, blanquinosa o groguenca segons el seu color original, que queda revestit d'una pàtina grisenca al cap d'un temps (fig. 8). El material detrític (blocs i clasts) resultant d'aquest fenomen recobreix el vessant margós de forma molt irregular. Part del material col·luvial queda retinut en les trampes sedimentàries que constitueixen les esclatxes o diàclasis ampliades per dissolució o entre grans blocs. En la plataforma superior es veuen alguns casos d'esclatxes obertes

8) Empremta d'un gran bloc després a l'extrem NW de la plataforma inferior

enmig de la superfície plana o properes a les vores. Els talussos situats als peus dels cingles al llarg de tot el contorn de la Moleta contenen abundants materials d'aquesta procedència, així com nombrosos fragments ceràmics arrossegats per l'erosió des de les vores de les plataformes superiors.

La morfologia dels vorells calcaris de la Moleta indica que els processos de gravetat (caiguda de blocs) i l'engrandiment de les esclatxes són actius a escala històrica. Aquests processos són afavorits per episodis climàtics humits que reactiven l'activitat química (dissolució de les calcàries) i donen lloc també a fases de regularització de vessants, que han estat descrites en la cordillera Ibèrica durant l'edat del Ferro i la petita Edat del Gel. La presència d'aquests blocs despresos és constant als peus de la cinglera de la plataforma superior, particularment en el seu extrem meridional, i també de la inferior, on se'n veuen alguns de grans dimensions que bé han

basculat fins a quedar-se a curta distància del cingle, bé han rodat fins a més d'un centenar de metres. En alguns casos pot establir-se una datació aproximada posterior a l'època romana per al despreniment d'alguns d'aquests blocs, el que prova la continuïtat d'aquests processos i

9) Bloc després al vessant nord de la plataforma superior amb el retall pertanyent a una construcció

l'abandonament que degué experimentar el lloc amb la desaparició de la ciutat, raó de l'aspecte desordenat que mostren algunes zones de la seua superfície. Fins a tres casos diferents ens en poden servir d'exemple. En primer lloc, als peus del cingle de la plataforma superior, en l'extrem nord per on es troba l'accés, sobre la cota de 882 m, un bloc de dimensions mitjanes caigut cap a la meitat del vessant presenta una forta entalladura en forma d'angle recte que correspon a la preparació de la roca per a l'assen-

tament d'una construcció que devia estar situada a la mateixa vora del cingle (fig. 9). El segon es troba al costat NE de la plataforma inferior, en la zona on l'erosió del cingle assenyala l'eixida d'aigües de tot aquest sector; ací un bloc de proporcions considerables ha basculat i s'ha quedat a curta dis-

10) Gran bloc basculat a la vora NE de la plataforma inferior amb sediments en la superfície

tància del cingle. La presència de sediments amb materials arqueològics en la seua superfície prova que el despreniment va tenir lloc en un moment contemporani o posterior a aquesta època (fig. 10). El tercer es localitza en la franja est de la plataforma inferior, on aproximadament cap a la seua meitat es pot veure just sobre la cota dels 870 m un gran bloc després del cingle de la plataforma superior que ha rodat fins al peu del talús i conserva en la part superior una profunda moxa rectangular possiblement per al suport d'una biga.

L'inici del procés d'antropització de la Moleta i del seu entorn deu remuntar a més de tres mil·lennis, si ens atenem al fet que les ceràmiques més antigues trobades fins ara daten de l'edat del Bronze. Aquest fenomen, però, degué experimentar un fort impuls en època ibèrica i sobretot amb la constitució del municipi romà, que va anar acompanyat d'un important procés de monumentalització i de concentració de la població únics en la seua història. Tant les seues plataformes com el vessant oriental i bona part del seu entorn degueren transformar-se amb importants obres d'aterrossament i construcció, que degueren suposar l'explotació tant de recursos abiòtics (pedra, terra), com biòtics (fauna, flora), i en general un notable augment de la pressió sobre el medi natural. D'aquesta manera, el paisatge de la Moleta i el seu entorn degué anar poblant-se d'habitatges periurbans, corrals, camins, pedreres, mines de terra, forns, etc, que l'acció continuada de la naturalesa i de l'activitat humana ha anat desfent. Els processos erosius poden haver contribuït significativament al desmantellament dels nivells arqueològics de la Moleta: aixaragallament, meteorització física i química, erosió eòlica i despreniments dels vorells dels cingles han contribuït a reduir el registre sedimentari. Aquests processos han funcionat en combinació amb l'activitat antròpica: reaprofitament del material constructiu per als habitatges, canvis funcionals com l'abancament per als conreus, cremació de pedra calcària per a l'obtenció de calç, pasturatge, són els factors que de manera més destacada poden haver contribuït a desmantellar els nivells sedimentaris. En particular, les rierades actuen inten-

sament en els vessants margosos de les vores de la Moleta, aixaragallant i rentant els materials superficials.

Pel que fa als registres sedimentaris susceptibles d'allotjar material arqueològic, el major potencial es detecta en el sector NE de la plataforma inferior que forma una petita acumulació col·luvial retinguda en part per murs i abancaments. També s'observen algunes acumulacions sobre la plataforma superior que en la major part dels casos han permès el desenvolupament de petits carrascars (fig. 11), així com dipòsits secundaris retinguts entre blocs despresos del cingle. D'altra banda, les escletxes de diàclasis que separen blocs en

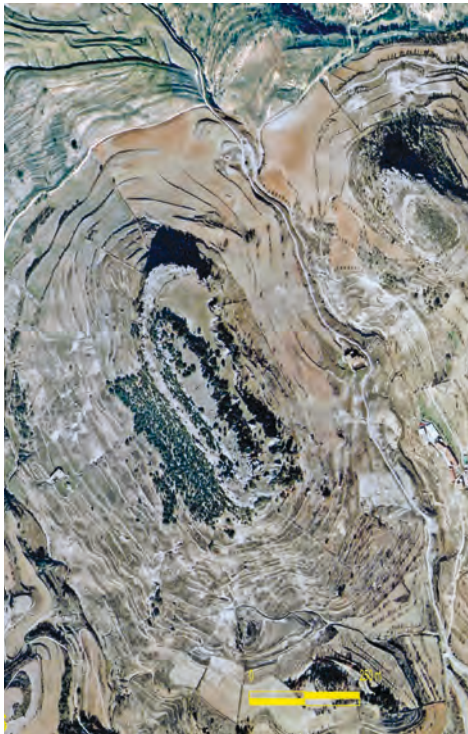
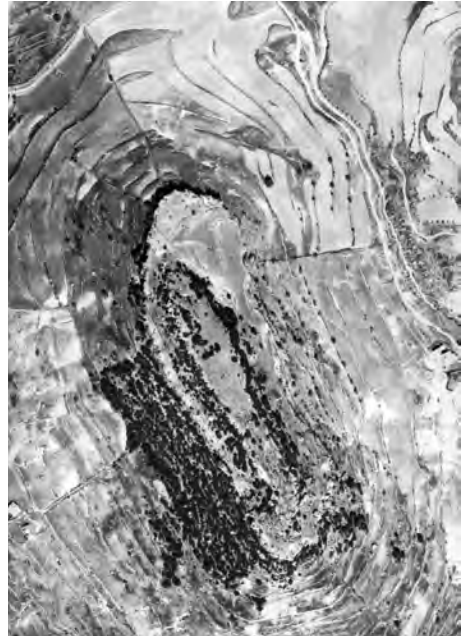
les vores dels cingles poden obrir-se progressivament i funcionar com petites trampes sedimentàries que poden arribar a contenir dipòsits d'alguns metres de profunditat. Els talussos situats als peus de la cinglera de

11) Vista de la Moleta des del SW amb els carrascars

la Moleta contenen material ceràmic pràcticament al llarg de tot el seu perímetre, la qual cosa és un altre indicador de la funcionalitat dels processos erosius en els vorells de les plataformes superiors.

Per als períodes més recents tenim un instrument d'anàlisi de gran utilitat com són les fotografies aèries, però la comparació de la imatge de 1956 amb les posteriors fins a 2008 no permet apreciar grans canvis en l'entorn (fig. 12). Els més significatius són els relacionats amb l'abandonament de parcel·les abancalades i els processos erosius per aixaragallament i incisió de riells. L'abandonament dels conreus i la consegüent falta de cura dels camps fa que després de les esllavissades els marges no es tornen a fer, el que contribueix a accelerar els processos erosius. Així mateix, s'observa un creixement i densificació dels carrascars al llarg de les darreres dècades, especialment en el vessant sud-oest de la Moleta.

12) Fotografies aèries de 1956, 1984, 1996 i 2008

2. Història de la investigació

Des de les primeres referències documentals en el segle XVI, diligentment transcrites per l'historiador Josep Eixarch, fins a les actuals excavacions, la Moleta compta ja amb una llarga història en la qual ha hagut breus moments en què el seu nom ha tingut una gran projecció, i llargs períodes en què l'oblit i el silenci l'han fet desaparèixer de la bibliografia. D'aquesta manera, contrasta la primerenca presència de les inscripcions procedents de la ciutat en els tractats històrics i arqueològics valencians i forans, i el silenci absolut sobre el jaciment on s'havien trobat. Recordem que P. A. Beuter esmenta l'ara dedicada a Júpiter l'any 1538, i que G. Escolano es refereix en 1611 al pedestal o altar dedicat a *Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus*. El cas més significatiu d'aquest silenci és el de l'antiquari A. Valcárcel, que va visitar Forcall l'any 1781 i dóna compte d'aquesta darrera inscripció, però no esmenta la Moleta. Tampoc ho fa el naturalista A. J. Cavanilles, que va estar en la població l'any 1793. Finalment, l'arxipreste de Morella J. Segura y Barreda, gran aficionat a la numismàtica que publica una història de Morella i la seua comarca en 1868 i possiblement tenia monedes procedents de la Moleta, tampoc en fa referència.

N. Ferrer y Julve va donar a conèixer la Moleta l'any 1876 en la premsa de València, el que va generar un important nombre de referències bibliogràfiques en els anys següents i la va fer figurar en l'elenc dels més importants jaciments arqueològics valencians. Però aquest descobriment és relativament tardà i això deu trobar explicació en l'escassa monumentalitat de les restes conservades. Malauradament, la raó per la qual va poder ser donada a conèixer –la transformació agrícola que hi estava efectuant el seu propietari V. Molinos, que va produir nombroses troballes– no era més que un nou pas, el darrer, en la degradació del jaciment. Les altres dues ocasions en què es va revalorar la seua importància arqueològica formen part de la història recent: l'any 1960 E. Pla va realitzar la primera

campanya d'excavacions, i en 1977 G. Alföldy va publicar la relectura de la inscripció conservada a Morella i va plantejar la identificació de la ciutat de *Lesera* amb les ruïnes existents a la Moleta.

2.1. Les primeres notícies

La història de la Moleta ha estat estudiada –com tantes altres qüestions sobre la història de Forcall– pel professor Josep Eixarch Frasnó, que n'ha deixat testimoni en diverses publicacions (Eixarch, 1968, 1980, 1982). La primera referència figura en un document notarial de l'any 1591 on s'esmenta “la molatella d'en Miquel Salbre” com un dels límits del mas d'en Joan Maçaner, que aleshores era el topònim de l'actual mas d'en Llorenç. Dos anys més tard, en 1593, la Moleta va passar a incrementar les propietats d'aquest mas per raó d'una permuta. A la mort de J. Maçaner el mas va ser heretat amb l'obligació de no dividir-lo (*pro indiviso*) per les seues filles Clara i Josefina; la Moleta va quedar en mans d'aquesta darrera i del seu marit Gabriel Baptista Rosselló. L'any 1636, per a redimir uns censos, es veuen obligats a vendre per mil lliures la seua part a la seua germana Clara i al seu marit Onofre Rosselló, de la Todolella. En el protocol notarial d'aquesta venda per primera vegada s'esmenta el mas com situat en la partida de l'Almenarella. Un any després, aquest matrimoni ven el mas per 2.053 lliures al Convent dels Dominics de Forcall, fundat i dotat per Blai Berga l'any 1609, en mans del qual romandrà fins a la desamortització de 1836, quan la comunitat es dissol i l'estat incauta tots els seus béns. Per raó d'aquesta titularitat s'explica un dels dos apel·latius amb què es coneix el jaciment: la moleta dels Frares.

Al llarg dels quasi dos segles que el mas va ser propietat dels frares Dominics, va ser arrendat a diversos masovers. L'any 1697, fra Vicent Benavent, Predicador General i Prior del Convent, i quatre frares més estableixen en emfiteusi (contracte de cessió) perpetua a Joan Escorihuela i Josepa Sabater, veïns de Forcall, un mas amb les seues terres situat a la partida de l'Almenadella, que afrontava amb el camí Reial que porta als

llocs de les Parres i Luco. Entre les obligacions imposades a l'emfiteuta n'hi ha una que sens dubte degué ser una causa important de destrucció de les ruïnes de la ciutat romana, com són els forns de calç: “It. lo convent sens detriment dels arbres ni massada puixa fer los forns de cals que haurá menester pera son us”. L'any 1788, a la mort del seu arrendatari Liborio Escorihuela, el mas i les seues terres s'assignen en igualtat de drets als seus tres fills: Llorenç, Maria i Carmela. Aquesta darrera renuncia a la seua part, per la qual cosa el domini útil de les terres del mas es divideix entre els dos primers germans: al menor, Llorenç, li correspon la meitat de les terres amb l'antic mas, que encara conserva el seu nom; a Maria, casada amb Vicent Molinos, li correspon l'altra meitat de les terres –en la qual restava inclosa la Moleta– més una compensació de 200 lliures per a poder edificar un nou mas, que serà construït per a ser també un hostel, l'actual mas o hostel de Liborio. La divisió comprén “la masía con sus caseríos, tierra, carascal, pinar y Moleta nombrada dels Frares, en la partida titulada la Almenadella”. Finalment, amb posterioritat a 1843, en el procés de venda dels béns desamortitzats, aquest mas va ser adquirit per la família Molinos, de la qual encara és propietat.

2.2. El descobriment

En els fets que portaren a donar a conèixer el jaciment arqueològic existent a la Moleta van intervenir d'una banda el net del propietari anteriorment esmentat, de nom Vicente Molinos Prats (1820-1901) (fig. 13), i d'una altra banda

13) Vicente Molinos Prats (1820-1901), propietari de la Moleta

el catedràtic d'Anatomia Quirúrgica de la Universitat de València, natural de Mirambell (Terol), Nicolás Ferrer y Julve (1839-1901) (fig. 14). Aquest, que arribaria a rector l'any 1898, era aficionat a les antiguitats i havia fet alguns descobriments arqueològics en el seu poble nadiu. A finals del mes d'agost de 1876 Ferrer es trobava a Forcall i va curar de cataractes la mare del masover. Quan en la conversa aquest va comprendre l'afició del metge, el va invitar a visitar les terres del seu mas, on les troballes arqueològiques eren abundants. La visita va impressionar Ferrer,

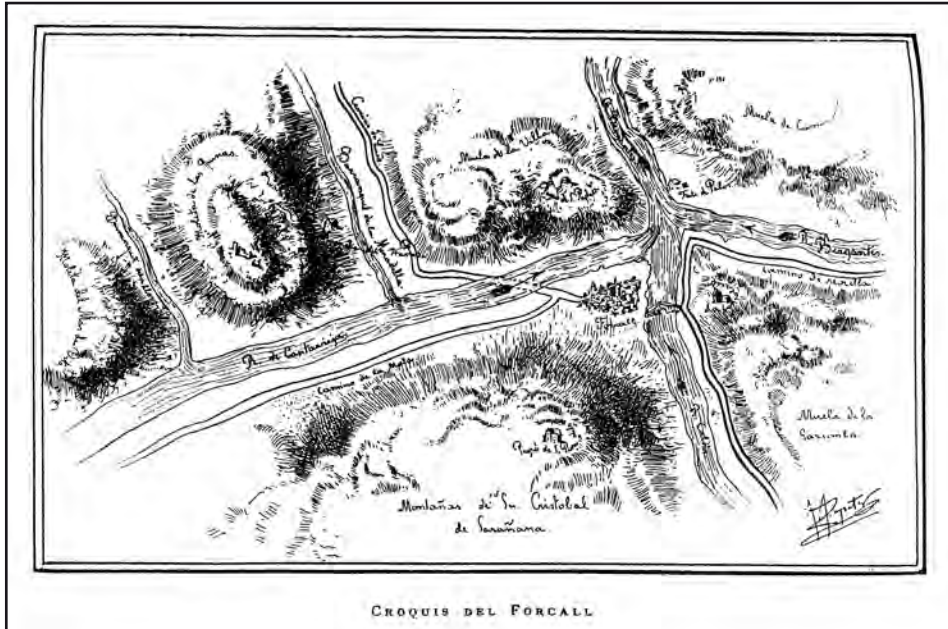
14) Nicolás Ferrer y Julve (1839-1901), rector de la Universitat de València

que va tornar a València convençut que les ruïnes de la Moleta corresponien a una ciutat romana; com amb anterioritat -i de manera explícita des de l'obra de Diago (1613)- la ciutat romana de *Bisgargis* s'havia reduït a Morella, Ferrer va pensar que en realitat aquella devia estar situada a la Moleta. A València va contar la visita al seu amic Teodor Llorente, director del diari *Las Provincias*, qui el 29 d'octubre d'aquest any en va publicar una minuciosa descripció (Llorente, 1876). En novembre d'aquest any, Ferrer va publicar en el mateix diari dos articles en què argumentava la seua hipòtesi sobre la identificació de la Moleta amb la ciutat de *Bisgargis* (Ferrer, 1876). En els anys següents la *Sociedad Arqueológica Valenciana* (SAV) de la qual era soci fundador Ferrer, va donar compte de les activitats relacionades amb la Moleta en les seues memòries, on reproduïx una làmina amb alguns dels objectes trobats (Biosca, 1877 i 1878; Arigó, 1879 i 1880). El mateix Ferrer va tancar aquesta sèrie de publicacions amb un darrer article per a l'almanac de *Las Provincias* de l'any 1888.

En la descripció que fa Llorente de la primera visita hi ha algunes dades d'interès sobre l'estat en què es trobava el jaciment i la identificació d'àrees funcionals i edificis, a banda de les referències generals a

l'abundància de les troballes ceràmiques i les particulars a les monedes i entalles. Així, la primera confirma l'abancament del vessant est de la Moleta: “toda la falda la forman bancales de sólidas y robustas paredes aisladas”. A continuació s'esmenta una troballa que permet localitzar amb aproximació la necròpolis de la ciutat: “A mitad pendiente y en uno de los campos encontraron una porción de piedras rectangulares y cuadradas, bien trabajadas y sin desmoronamientos; preguntado el masovero por la presencia de aquellos sillares, dijo que aquellos y otros mas, empotrados en una pared inmediata, habían salido allí mismo y en aquel estado de buena conservación, trabajando la tierra, no lejos de un desmante (...), en el centro del cual aparecieron también días antes una ollas llenas de huesos calcinados, que rompieron los trabajadores para ver si contenían dinero”. Més endavant esmenta les ruïnes que encara eren visibles a l'interior del recinte: “De allí en adelante se desarrolla una gran meseta cubierta de césped, con paredes de un palmo de altura”. Finalment, fa referència a “algún chapitel de columna, (...) sillares labrados, vestigios de cisternas”, dels quals els primers no s'han vist confirmats per troballes modernes i els darrers sí que ho han estat en un cas.

Des de la primera visita, Ferrer i Molinos van mantenir una intensa correspondència en la qual s'informen mútuament de les seues gestions i treballs. En el segon dels seus articles, el metge dóna compte que el masover li ha comunicat “haber emprendido trabajos de roturación en aquel terreno de su propiedad, y dice que desde nuestra visita de este verano, los jornaleros y trabajadores de la casa se fijan más en los objetos que salen y los recogen: han aparecido pisos labrados de piedra, sillares con cornisa pulida, (...)”. Quan anys després Llorente (1887) relata la seua visita al jaciment en l'obra sobre València on en publica el primer croquis (fig. 15), ja diu que “la primera meseta está dedicada al cultivo de cereales”, i afegeix la seua impressió que per l'abundància dels materials arqueològics “no cabe dudar que toda la meseta estuvo cubierta de edificios”, possiblement en referència al sector NE de la plataforma inferior. Quant a la superior,

15) Croquis de Llorente (1887) amb la localització de la Moleta

diu que la “coronaban construcciones importantes, a juzgar por las ruinas que aún se encuentran, entre ellas, los cimientos de una torre cuadrada, de enormes sillares de piedra arenisca”. De les restes que esmenten aquests autors poca cosa queda avui. Probablement tot va ser desfet en transformar la finca per a la seua explotació agrícola, cosa que pot datar-se amb precisió l’any 1876.

Des del seu descobriment, l’atenció sobre la Moleta ha estat molt desigual segons èpoques. Fins a les dues primeres dècades del segle XX s’esmenta repetidament en obres de caràcter generalista i fins i tot especialitzat. Així, en la darrera dècada del segle XIX el cronista Balbás (1892) esmenta el descobriment en el llibre sobre la província de Castelló, i l’alemany Hübner (1892 = CIL II 6246-7) és el primer investigador estranger que en publica troballes –en aquest cas, les inscripcions– procedents del jaciment. A primeries del segle XX ho fan Chabret (1907) en l’estudi sobre les vies romanes a la província de Castelló; Albertini (1911-12, 1918-19) en el treball sobre les escultures romanes del convent Tarraconense i en un

article on publica una fragment d'inscripció romana que formava part de la col·lecció de González Martí que malauradament s'ha extraviat; Sarthou (s. a.) en el llibre sobre la geografia de la província de Castelló; Senent (1917) en un article periodístic on dona a conèixer les pintures rupestres

16) Fotografia de la porta de la Moleta publicada per Tramoyeres (1917)

de Morella la Vella; i Almarche (1918), seguint aquest, en el primer llibre valencià sobre la cultura ibèrica. Seguiran Tramoyeres (1919) en l'estudi sobre l'arquitectura gòtica al Maestrat, on publica la primera fotografia del jaciment, concretament de l'entrada, aleshores encara amb portera de fusta (fig. 16); i Sánchez Gozalbo (1928) en l'estudi sobre els ponts gòtics de Forcall i la Todolella. Després hauran de passar vint anys fins a trobar una altra referència bibliogràfica en l'obra de Bayerri (1948) sobre la història de Tortosa, a la qual seguiran les de González Martí (1952), Milián Boix (1952) i Fletcher i Alcácer (1956).

2.3. L'excavació de 1960

De data indeterminada, però tal vegada en la mateixa dècada de 1950, tenim notícia d'unes excavacions realitzades pel propietari, L. Molinos, en la zona NE de la plataforma inferior, on va trobar algunes sepulcres d'inhumació que, després de les trobades en la campanya de 2008, poden relacionar-se i atribuir-les a una mateixa necròpolis del període andalusí. També en data indeterminada, però possiblement amb anterioritat a 1952 quan va ser nomenat rector del Perelló (Tarragona), el que aleshores era rector de Forcall M. Milian va efectuar dues petites excavacions, una en aquesta mateixa zona, però ja prop del cingle, i l'altra a l'extrem oest

d'aquest sector, prop de la bassa que encara es reconeix, de les quals no queda constància escrita. L'any 1956, possiblement per mediació de M. Milian, van efectuar una visita a la Moleta el president de la Diputació C. Fabra i el general M. Abriat, de la qual queda un reportatge fotogràfic (fig. 17).

En aquest context de renovat interès pel jaciment cal situar la iniciativa d'un grup d'entusiastes forcallans encapçalat pel pare escolapi P. Mampel, resident a Barcelona, i pel secretari de l'ajuntament J. Campos, dirigida a la realització d'excavacions i la creació d'un museu local on reunir les troballes que hi aparegueren, que coneixem a través de la seua correspondència. A Barcelona, P. Mampel es va posar en contacte amb J. de C. Serra Ràfols, Comissari Provincial d'Excavacions i conegut arqueòleg. Sa-

17) Fotografies de la visita del president de la Diputació C. Fabra en 1956

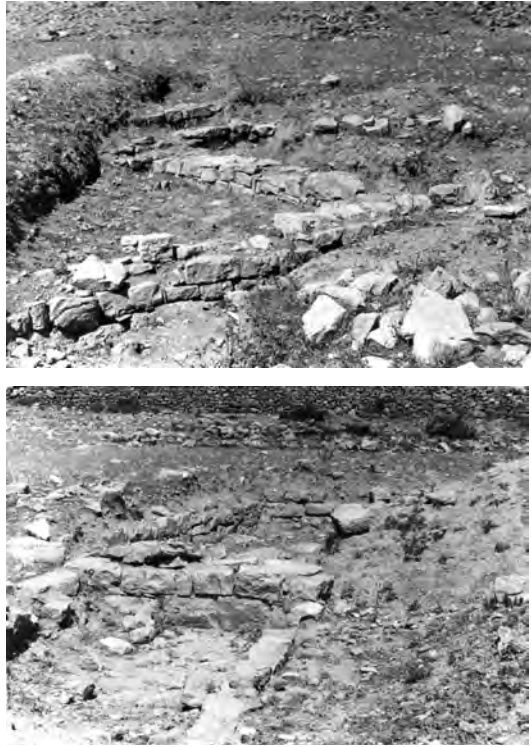
bedor de la importància del jaciment i de les troballes que s'hi realitzaven, Serra va arribar a Forcall el 27 de setembre de 1958 acompanyat del seu ajudant M. Travesset, i al dia següent va tenir oportunitat de visitar la Moleta i d'examinar la col·lecció de peces que guardava el seu propietari. Fruit d'aquesta visita és un informe dirigit al president de la Diputació Provincial de Castelló C. Fabra en què valora de manera rigorosa el jaciment (Serra, 1958), del qual es publicarà un breu resum al programa de festes de

la població (Serra, 1966). Serra també es fa ressò de la troballa de tombes per part del propietari, al temps que dedueix la procedència funerària d'alguns objectes de la seua col·lecció. En aquesta visita van efectuar una xicoteta excavació en un lloc on dos anys després es va realitzar la primera campanya oficial, en una casa que va ser completament excavada entre els anys 2001 i 2004.

M. Travesset va tornar en novembre de 1958, i –segons s'ha pogut reconstruir a través de la correspondència– seguint les seues indicacions un grup

de forcallans encapçalat pel secretari de l'ajuntament J. Campos van realitzar excavacions en el sector NE, al nord de la zona compresa entre les terrasses inferior i central, on van traure a la llum alguns murs d'habitacions romanes (fig. 18). Aconsellats pel propi Serra i davant la dificultat de continuar, els treballs es van aturar. En una de d'aquestes habitacions s'han reprès les excavacions en la campanya de 2008, on s'han trobat algunes inhumacions que possiblement poden datar-se en el període andalusí. Diversos objectes trobats en aquelles excavacions, entre els quals hi ha un fragment escultòric, van passar a formar part de l'incipient museu local i encara s'hi conserven.

En juliol de 1959 van visitar Forcall el director i subdirector del *Servicio de Investigación Prehistórica* de la Diputació Provincial de València D. Fletcher i E. Pla, respectivament, on van tenir oportunitat de re-

18) Fotografies dels murs trobats en les excavacions de 1958

conèixer el jaciment i la col·lecció del propietari, segons podem veure en una fotografia (fig. 19). Després d'aconseguir el permís d'aquest per excavar, E. Pla va dirigir la campanya en agost de 1960 amb una subvenció de la Diputació Provincial de Castelló. Aquesta

19) Fotografia de 1959 amb D. Fletcher i E. Pla examinant la col·lecció arqueològica del propietari de la Moleta

va suposar un pas fonamental per al coneixement del jaciment. Pla en va redactar un informe mecanografiat (Pla, 1961) i en va publicar una referència a la memòria d'activitats del SIP (Pla, 1966) i un treball de caràcter divulgatiu al programa de festes de Forcall (Pla, 1968). Tota aquesta documentació i els materials recuperats en les excavacions van ser cedits per al seu estudi i amb ells es va poder publicar el primer estudi monogràfic sobre el jaciment (Arasa, 1987a).

En aquesta campanya es van fer tres sondeigs en diferents zones del jaciment per tal de comprovar el seu estat de conservació i determinar els diferents períodes en què fou ocupat. El primer es va obrir en la meitat sud de la plataforma superior, en un lloc on es veien alguns murs, descobrint-se una habitació rectangular orientada cap a l'est. El segon sondeig es va realitzar en l'extrem nord d'aquesta plataforma, on Serra havia començat una petita excavació l'any 1958. Es va des-

20) Fotografia de les excavacions de 1960: corredor d'entrada a la *domus*

cobrir la part meridional d'una casa del període altimperial corresponent al corredor d'accés (fig. 20), una habitació situada al costat nord i una altra en l'oest on va aparèixer un banc adossat. El darrer sondeig es va fer al costat oest de l'extrem nord del mur d'*opus caementicium* que delimita per l'est la terrassa central (fig. 21), i va consistir en una quadrícula de 4 m de costat on es va descobrir una completa seqüència estratigràfica mitjançant la qual pot establir-se una successió dels diferents períodes culturals que es van desenvolupar en el jaciment, des del Bronze Final fins a l'època imperial, a la qual pertanyia l'única estructura descoberta, un mur en què s'obre una porta.

21) Fotografia de les excavacions de 1960: vista de la terrassa central amb el sondeig III

2.4. La represa de les excavacions a partir de 2001

La favorable actitud de la corporació municipal en relació amb la necessitat de protegir el jaciment i impulsar la seua investigació va fer que en maig del 1990 l'ajuntament en ple sol·licitara per a la Moleta la declaració de *Bé d'Interès Cultural* (BIC) a la Conselleria d'Educació i Ciència de la Generalitat, la figura legal definida per la *Ley del Patrimonio Histórico Español* (1985) y desenvolupada per la *Llei del Patrimoni Cultural Valencià* (1998) que atorga la màxima protecció legal als béns culturals. Van acompanyar aquella sol·licitud diferents informes d'institucions consultives com la Universitat de València. Després d'anys de lentes gestions, finalment la Moleta va ser declarada BIC en 1998 amb l'anotació R-I-51-0010180, la tipologia de 'ciutats emmurallades' i la categoria de 'monument' per raó de la conservació de llenços de les

muralles que fortificaven la ciutat romana. Aquesta declaració va fer possible la reanudació dels treballs l'any 2001, i d'aleshores ençà –amb una breu interrupció l'any 2002– han vingut realitzant-se amb periodicitat anual set campanyes d'excavacions.

Aquestes s'han desenvolupat en dos sectors del jaciment, i amb elles també s'ha volgut donar continuïtat als treballs iniciats per Pla en la campanya de 1960. En primer lloc s'ha completat l'excavació de la *domus* entre les campanyes de 2001 i 2004 i, seguidament, des de 2005 fins a l'actualitat, s'han reprès les excavacions i sondeigs al sector NE de la plataforma inferior, on alguns indicis apunten a la possibilitat que a la terrassa central podia haver estat situat el fòrum o plaça pública de la ciutat (fig. 22). Aquests treballs, que poden realitzar-se gràcies als continus esforços econòmics de la Conselleria de Cultura i de l'ajuntament de Forcall, han permès igualment la realització de l'alçament topogràfic de la Moleta i del seu entorn, que és un instrument fonamental per als treballs arqueològics i per a la futura redacció del Pla Especial de Protecció i la delimitació de l'àrea de protecció del jaciment.

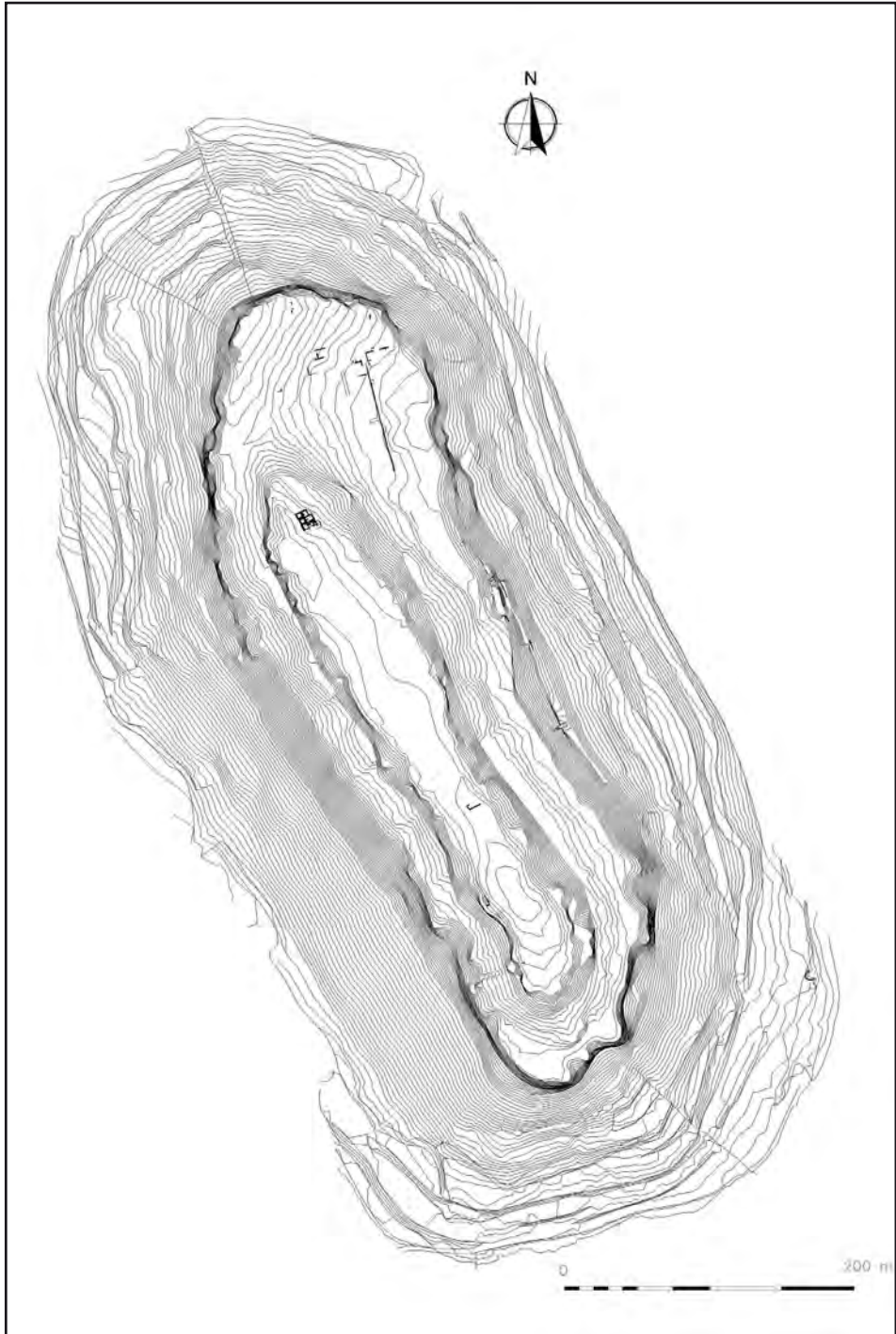

22) Perspectiva aèria de l'inici de les excavacions en el sector NE (2005)

3. Topografia

La Moleta és una formació subtabular estreta i allargada, menys destacada que els relleus circumdants, i constituïda per una doble plataforma encerclada per cingleres verticals i discontinües que formen un enclavament defensiu natural (fig. 23). Els cingles formen un recinte que pot tancar-se fàcilment emmurallant uns pocs trams febles o vulnerables. La doble escarpadura permet distribuir els espais urbans del jaciment entre la plataforma superior pràcticament plana i la inferior que pot condicionar-se amb relativa facilitat. La proximitat a la triple confluència fluvial que dóna nom a la població li proporciona a més certa capacitat de control sobre aquesta cruïlla de camins naturals.

La seua màxima altitud es troba en l'extrem meridional de la plataforma superior, des d'on domina la vall del riu Cantavella situada a prop de 200 m més cap avall. Les seues dimensions són 578 m de longitud i 152 m d'amplària màxima, amb una superfície de 70.800 m² i un perímetre de 1.421 m. La plataforma superior té una longitud de 397 m, una amplària màxima de 52 m i mínima de 25 m, amb una superfície de 14.390 m² i un perímetre de 872 m. En aquesta el terreny és molt pla i el desnivell es de 5 m entre la cota 890 m situada a l'extrem nord i 895 m de la zona meridional, que és el cim més elevat del jaciment. La plataforma inferior envolta totalment la superior, en general és més estreta i inclinada pel costat oest i s'eixampla cap al N-NE per on s'estén formant una àmplia terrassa inclinada cap al SE. La cota màxima d'altitud se situa a l'extrem NW amb 883 m, des d'on la superfície rocosa davalla cap al SE fins als 871 m de la terrassa central, i d'ací l'aiguavés gira cap a l'est fins als 866 m del costat est per on l'erosió del cingle indica l'eixida d'aigües i el mur d'abancament és més alt; el desnivell entre els dos extrems és de 17 m. En l'extrem sud la cota és de 872 m, amb un desnivell de 11 m respecte de l'extrem NW i de 23 m respecte de la cota màxima de la formació. D'aquesta manera, mentre que la plataforma superior presenta una lleugera

23) Plànol topogràfic de la Moleta

inclinació cap al nord, la inferior està inclinada cap al sud.

Els cingles que envolten la plataforma superior són més baixos que els de la inferior, presenten desnivells d'entre 5 i 7 m en la major part del perímetre i són franquejables a través d'algunes escletxes en la roca i per l'extrem nord, on es va condicionar l'accés en època romana. Els de la plataforma inferior són en general més alts i inaccessibles, especialment pels extrems nord i sud, amb desnivells que arriben a 16 m en l'extrem NW i a 21 m en el sud. L'accés a la ciutat romana va ser construït per la zona central del costat est, que resulta més favorable pel fet que l'estructura basculada lleugerament cap a aquest vessant fa que les escarpadures siguin més discontinües en aquest sector, amb zones que presenten un perfil escalonat i són més franquejables. Per l'extrem nord hi ha un altre accés per una profunda escletxa i pel NE n'hi havia un altre que va ser eixamplat en època moderna mitjançant la utilització de dinamita, reconeixible en les empremtes cilíndriques conservades en la roca, que és per on s'ha obert en novembre del 2008 la pista per a l'accés de vehicles. La superfície intermèdia entre els dos cingles va ser condicionada per a l'ocupació mitjançant la construcció de murs perimetrals i de contenció, que van ser realçats també modernament amb abancaments. Per davall dels cingles de la plataforma inferior, els vessants presenten una inclinació del 30-35% i estan escalonats per bancals. Quant als desnivells al voltant de la Moleta, cap al NNW, prop de la pista del mas de Sebastiana la cota és de 825 m, amb un desnivell de 58 m respecte de la plataforma inferior; per l'est, el mas de Liborio es troba a 788 m, amb un desnivell de 82 m; pel sud, la cota davalla fins als 718 m a l'altura del camí rural que va a la Todolella, amb un desnivell de 154 m; i per l'oest, el mas Roig es troba a 776 m, amb un desnivell de 99 m.

3.1. La necròpolis

Les referències de la primera descripció de la Moleta en 1876 a “*pie-dras rectangulares y cuadradas, bien trabajadas y sin desmoronamientos*”

y “ollas llenas de huesos calcinados” en el vessant est per on s’hi accedia, van permetre la identificació de les restes d’un monument possiblement funerari en el vessant SE (González Villaescusa, 2001). Amb posterioritat, la represa dels treballs agrícoles en aquests bancals amb maquinària pesant han malmès seriosament les restes que s’hi podien conservar provocant l’extracció de nombrosos carreus i fragments ceràmics que han ampliat notablement l’àrea que pot

atribuir-se a la necròpolis (fig. 24). La zona ocupa alguns bancals situats a l’altura de l’extrem meridional de la Moleta, que en general presenten una gran extensió i escassa inclinació, particularment els dos localitzats més cap al sud que reuneixen la major concentració de res-

24) Bancals on es troba situada la necròpolis

tes. En aquesta zona, el desnivell màxim entre l’extrem nord (821 m) i sud (814-816 m) és de 7 m. La distància mínima de les restes fins a la porta del recinte emmurallat és de 230 m, i la mínima en línia recta fins a la cinglera de 45 m. D’altra banda, la longitud màxima entre les concentracions de carreus és de de 125 m, i l’amplària de 40 m. Per raons topogràfiques sembla probable que per aquesta zona passava el camí d’accés a la ciutat des de la vall del riu Cantavella, que fins i tot podria fer una àmplia ziga-zaga, fet que explicaria l’emplaçament de la necròpolis.

Les restes de caràcter monumental que s’hi han pogut localitzar *in situ* corresponen almenys a quatre monuments: són àrees de dispersió de carreus que per la distància que els separen, tipus de pedra i característiques poden atribuir-se a monuments diferents. En alguns casos, com el del primer identificat (núm. 1), el tipus de pedra és molt lleugera i alguns car-

reus presenten motlures de quart de bocell. Entre els de la resta de monuments, altres carreus presenten mosses o rebaixaments, o estan treballats només per algunes cares (fig. 25). No s'han trobat fins ara fragments de marbre o d'altres pedres que no siguin de procedència local. Les restes de caràcter moble que s'hi han pogut recuperar són majoritàriament ceràmiques, i entre les produccions presents han pogut identificar-se TSI, TSS, TSH, TSAA i parets primes, a més d'algunes àmfores, i comptats fragments de vidre i metàl·lics. Aquest fet, juntament amb les característiques del material arquitectònic, permet confirmar que la necròpolis es troba en ús entre els segles I i III, amb un període de major activitat en els segles I-II.

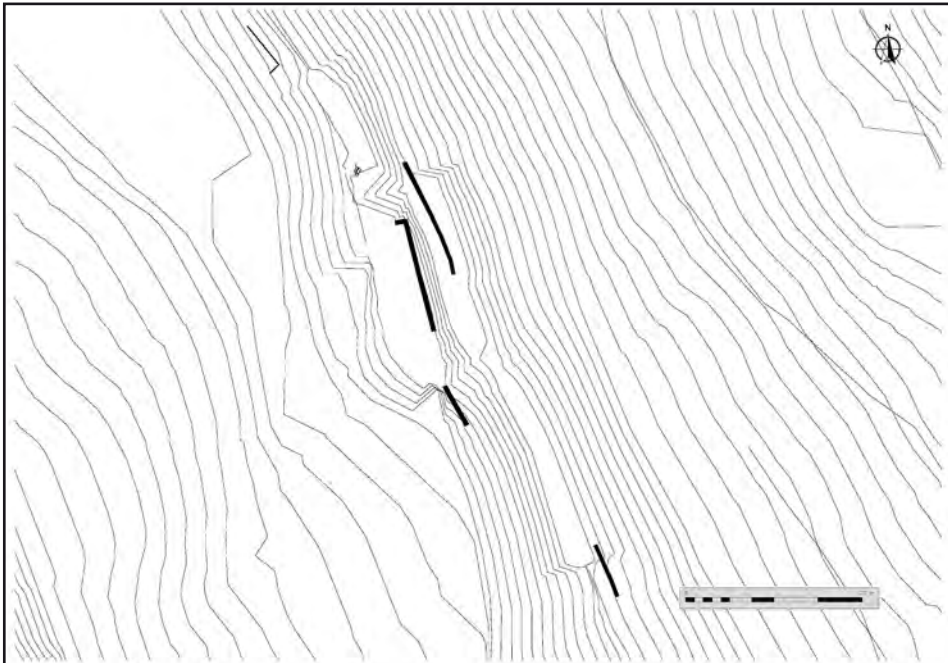
25) Diferents carreus de la necròpolis

Probablement el fragment d'una estela conservat en la Col·lecció Museogràfica de Forcall que es trobava a l'era de la masia en 1960 procedia d'aquesta zona, i és possible que els altres dos fragments d'inscripcions funeràries coneguts, un conservat igualment en l'esmentada col·lecció i l'altre malauradament extraviat, tingueren el mateix origen. Almenys una de les grans roques caigudes de la cinglera que es troben en aquesta zona presenta una entalladura possiblement d'època romana. En aquesta zona es conserven les restes d'un forn de calç, l'activitat del qual deu haver contribuït a la destrucció del material lapidi de la necròpolis. D'altra banda, les produccions tardorepublicanes, així com alguns fragments ceràmics d'època ibèrica i del Ferro Antic, poden indicar que l'ús funerari de la zona remuntava a aquests períodes.

En el mateix vessant est però més cap al nord s'han trobat carreus del mateix tipus de pedra i, en la mateixa direcció, a l'altura del sector NE de la Moleta, hi ha una àrea de dispersió de materials de caràcter mòble de funcionalitat incerta, entre els quals hi ha alguns fragments de ceràmica de vernís negre que permeten una datació inicial en el període tardorepúblicà. Les restes de material ceràmic de construcció són escasses i no hi ha carreus. Sense més evidències, aquestes restes poden correspondre tant a una zona d'ocupació extramurs com a una funerària. Possiblement el camí que portava a la ciutat continuava per ací cap al nord cercant el pas de la serra de la Menadella, de manera que aquesta zona devia quedar entre aquest i la muralla que defensava la ciutat.

3.2. El camí d'accés, la porta i la muralla

El traçat del camí d'accés només es reconeix en el tram més pròxim a la porta d'entrada a la ciutat, per on avui segueix la senda (fig. 26). Pri-

26) Plànol topogràfic de detall amb la localització de la porta i voltants

mer discorre de forma quasi paral·lela per davall de la muralla al llarg de 85 m, i després va aproximant-s'hi en un segon tram de 65 m fins arribar a aquella. En aquest segon tram el camí segueix en part un banc de pedra calcària i –encara que està desfet per contínues solses– conserva

27) Tram conservat del mur de contenció del camí

pel costat est un curt tram del mur de contenció de 5,80 m de longitud format per tres filades de blocs sense treballar (fig. 27). Ací està delimitat a l'oest per una paret rocosa i la seua amplària és de 2,50 m. Amb xicotetes variacions segueix la cota de 850 m al llarg de tot el seu recorregut amb un perfil quasi pla, fins arribar a l'altura del primer tram conservat de la muralla, on comença a remuntar lleugerament.

L'entrada al recinte es realitza per un carrer amb pendent parcialment rebaixat en la roca que es dirigeix de forma diagonal fins als sector NE de la plataforma inferior. A l'esquerra, sobre la cota de 860 m, es conserven dos trams de muralla recrescuts pel marge modern: el primer té una longitud de 4,90 m i es disposa paral·lelament al camí al sud de la porta (fig. 28); el segon es troba al nord de l'anterior, gira lleugerament cap al NNW i té una longitud de 12,80 m. A l'altura de la porta la muralla gira en angle recte cap a l'oest en un curt tram de 1,40 m, formant un angle reforçat amb

28) Tram de la muralla conservat al sud de la porta

carreus de majors dimensions. La muralla està formada per un aparell de carreus petits travats amb morter de calç que formen filades horitzontals. A l'est de la porta hi ha un altre mur de 13,60 m de longitud i 0,60 m de grossària (fig. 29), disposat de manera diagonal al pany oest de muralla, que arranca dels peus del cingle i té també la funció de mur de contenció. Uns 40 m cap al nord es conserva un altre pany de muralla de 34 m dividit en dos trams rectilinis amb la mateixa orientació (fig. 30): el primer és de 26 m, després gira en angle recte cap

29) Mur de contenció de la porta

a l'est fent un colze de 1,90 m i segueix el segon de 8 m. Ací la muralla arranca des d'un graó del cingle sobre la mateixa cota de 860 m, quan la superfície actual de la terrassa agrícola se situa en la de 868, de manera que el desnivell és de 8 m, l'altura mínima que devia tenir en la seua funció de mur de contenció. En total, els trams conservats sumen uns 67 m i estan localitzats només en el costat est de la Moleta. Per les seues condicions de

30) Tram de la muralla situat al nord de la porta

fensives naturals no devia ser necessària la seua presència en tot el perímetre de 1.421 m, i el tancament devia fer-se en alguns casos amb les parets posteriors de les cases, com pot deduir-se de les fortes entalladures existents en la vora del cingle.

La porta, situada en la cota de 856 m, té una llum de 2,25 m i dona pas a un carrer inclinat de 65 m de longitud que en l'actualitat salva un desnivell de 4 m en un primer tram de 10,60 m (fig. 31); el pendent, del 37,7%, sembla excessiu per a un accés còmode, per

31) Vista de la porta

la qual cosa cal pensar que el carrer devia estar millor condicionat. Encara que resulta impossible determinar la forma exacta que tenia el tancament superior de la porta, la solució més freqüentment adoptada és la d'un arc (Schattner i Valdés, 2006), amb una altura variable que podria situar-se al voltant de 1,5 la llum de la porta, o siga, uns 3,37 m. La grossària de la muralla pel seu costat est no aconsella una excessiva altura, ni aquesta sembla que es corresponga amb una sòlida estructura defensiva. És molt possible que al costat oest hi haguera algun edifici relacionat amb les funcions de vigilància, una mena de cos de guàrdia, potser una torre. Una vegada passada la porta, la roca presenta a l'esquerra una forta erosió natural que dibuixa una forma de V oberta a l'est per on s'ha practicat una entrada moderna en direcció sud; al costat NW es veuen una sèrie de graons tallats en la roca que devien servir de base per a l'assentament d'algun mur, tal vegada el mateix que tancava el carrer pel costat oest.

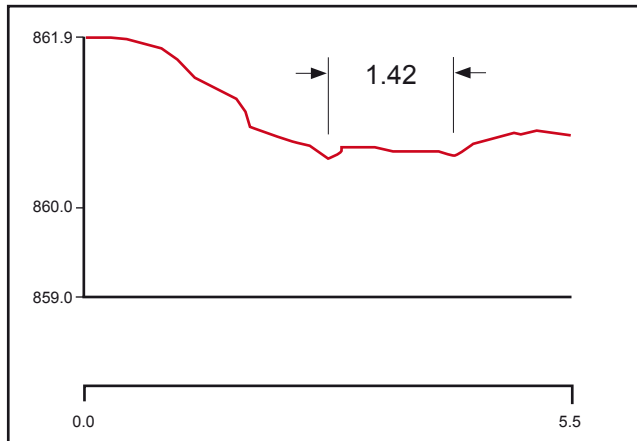
A continuació, en el tram amb més pendent, el carrer està rebaixat en la roca i presenta una amplària de 3,30 m i unes profundes roderes amb solcs que tenen una amplària de 40 (W) i 37 cm (E), respectivament (fig. 32); l'eix, de 1,44 m, se situa dins del segment considerat propi de l'època romana (Sillières, 1990) (fig. 33). Aquest tipus de treball en la roca és necessari per assegurar el pas dels carros i evitar la seua eixida del carrer; aquest s'excava en la roca en forma de trinxera més o menys profunda segons els

desnivells a salvar i en el centre es retallen les roderes, de manera semblant al tram de la via que es conserva a la partida de la roca Tallada (Palanques).

32) Roderes del carrer d'accés

Més endavant, sobre la cota dels 863 m, es veu a l'esquerra una paret de 5 m de longitud disposada paral·lelament al carrer que el delimitava pel costat oest; d'aquesta n'arranca una altra perpendicular que esbossa una habitació. Un poc més avant, en el camí es poden reconèixer de nou els tre-

33) Secció del carrer d'accés

balls de preparació de la roca i el desgast que aquesta ha experimentat pel pas del carros. Finalment, la senda actual que segueix aproximadament l'antic carrer arriba al sector NE situat sobre la cota de 867 m. Des de la porta, el carrer ha salvat un desnivell de 11 m en un tram de 65 m, amb un pendent del 16,9%.

3.3. La plataforma inferior

En la plataforma inferior podem diferenciar entre el sector NE, una zona d'especial interès arqueològic que veurem en l'apartat següent, i els laterals i extrem meridional, on les restes visibles no són tan importants.

El costat oest presenta una amplària d'entre 20 i 25 m en la meitat nord que disminueix cap al sud fins als 8 m prop de l'extrem sud. Presenta a més una important inclinació: el peu del talús de la plataforma superior se situa al voltant de 880 m i l'inici del de la inferior és més irregular i se situa entre les cotes 770-775 m; el pendent se situa entre el 25 i el 40%. Això no obstant, l'aspecte actual està fortament alterat per la presència de nombrosos blocs despresos de la cinglera de la plataforma superior, sobretot en la seua part meridional, i per l'acumulació de sediments d'aquesta mateixa procedència en la zona est i un important procés erosiu en el costat oest, on a penes algun marge modern facilita la contenció de terres. En època romana, sobre la cinglera devia alçar-se un mur de contenció de considerable altura amb una doble funció defensiva, i més si tenim en compte que l'accés és possible per algun punt de la zona central, cosa que devia donar una major horitzontalitat a tota aquesta estreta franja per a fer-la practicable i organitzar-la possiblement en dues terrasses. Els materials mobles, sobretot els ceràmics, sempre molt esmicolats, són nombrosos en tota la franja, però aquest fet no és necessàriament significatiu de la seua ocupació ja que en bona part deuen procedir de la plataforma superior. A desgrat d'això, hi ha indicis de la presència d'alguna edificació.

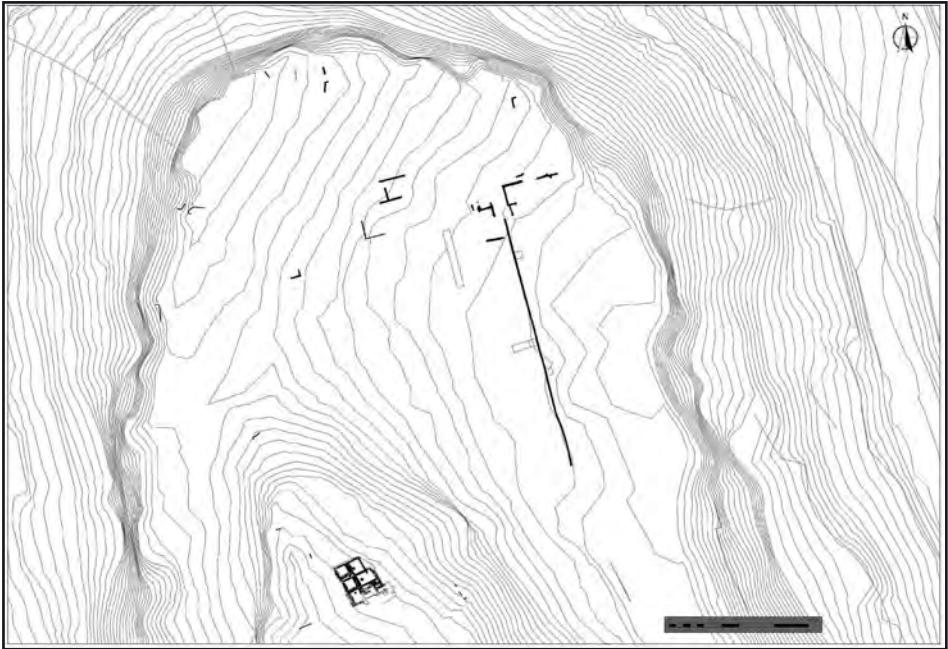
L'extrem meridional de la plataforma inferior és quasi pla i es disposa com una terrassa rocosa que s'alça sobre la cinglera a 872 m i té unes dimensions de més de 30 m d'amplària i uns 20 de longitud. La seua superfície superior als 600 m² i l'orientació cap a migdia sembla que la fan idònia per a l'habitació. Això no obstant, a penes conserva sediments i no hi ha proves d'ocupació. Una sèrie de blocs de diferents dimensions dibuixen un recinte, no un monument megalític com s'ha assenyalat en alguna ocasió, però no és segur que haja pertangut a una edificació ni se'n pot determinar l'època de construcció.

Pel que fa al costat est de la plataforma inferior, excepte l'extrem meridional que és més estret i acumula més blocs despresos, és més ample que l'oest i no té un pendent tan pronunciat. La seua amplària se situa al

voltant dels 30 m i cap al nord s'eixampla en les proximitats de la porta fins als 50 m. Per aquesta raó va ser sotmès a una important transformació amb fins agrícoles i en l'actualitat està organitzat en terrasses situades a diferents nivells. Tot i que no s'hi poden distingir restes constructives antigues, per les seues característiques i l'abundància de material moble, sobretot ceràmic, sembla que devia estar ocupat en la seua major part. Tota aquesta franja devia estar travessada longitudinalment almenys per un eix viari –tal vegada dos en la zona nord més ampla– que arrancaria en el sector NE i s'uniria amb el corresponent del costat oest en l'extrem sud, dibuixant una mena de circumval·lació de la plataforma superior.

3.4. El sector nord de la plataforma inferior

La zona NNE –delimitada per una línia diagonal que des de la porta del recinte es dirigeix cap al NW pel peu de talús de la plataforma superior– té una amplària màxima de 151 m, un perímetre de 690 m i una superfície de 16.540 m². Com hem vist és una plataforma rocosa que presenta una forta inclinació cap al SE, amb un desnivell de 17 m respecte de la cota més elevada situada a l'extrem NNW (fig. 34). En aquesta zona, la meitat est presenta una menor inclinació, amb un desnivell màxim de 8 m entre l'extrem nord –on es troba l'esclatxa per on s'hi pot accedir– i l'aiguavessant actual situat en el lateral est. Es tracta d'una llarga franja de 220 m de longitud que s'estreny cap al sud fins arribar a l'altura de la porta i en l'actualitat és prou regular, trobant-se la major part del seu costat est en les cotes de 867-868 m. La seua orientació general és la que ha condicionat l'ordenació urbanística que es pot reconèixer en bona part d'aquest sector. És també ací on es troba la major densitat de restes arquitectòniques conservades i on s'han trobat els escassos fragments de marbre recuperats. La zona més alta d'aquest sector ha estat molt erosionada i en la superfície floreja la roca, però la part central i baixa –on es va centrar la transformació per a ús agrícola en marxa l'any 1876– ha acumulat potents dipòsits sedimentaris gràcies a l'existència d'una important obra d'abancament.

34) Detall del plànol topogràfic del sector NE

Una vegada arriba la senda actual en aquesta zona, cap a l'oest, al peus del talús de la plataforma superior, es veu una alineació de 13,70 m situada a 18 m de la muralla i amb una orientació de 30° NW (fig. 35). Està construïda amb grans carreus i deu correspondre als fonaments de la façana d'un edifici de caràcter monumental que mira cap a l'est. Degué excavar-se en alguna de les intervencions desenvolupades en la dècada de 1950. La seua alineació és diferent a la de la resta de murs del sector, el que pot explicar-se per què ací aquest es comença a estrènyer i l'edificació s'adapta a l'orientació dominant del seu extrem meridional. A 20 m cap al NW trobem un abancament modern que en bona part s'alça sobre una estructura romana, situada a 29,60 m de l'anterior. Es tracta d'una llarga alineació de 70 m de longitud amb una orientació de 15° NW i situada a 30 m del talús oriental, que divideix el sector NE en dues grans terrasses i marca l'orientació de la major part dels murs visibles. Llorente (1887) veia en aquesta “pared o zócalo de sillería (de) una extensión de cuarenta metros (un) indicio de algún templo u otro monumento público”.

Com es pot observar en les fotografies de 1960, d'aleshores ençà s'ha vist fortament degradat per falta de manteniment (fig. 36). La seua funció és de mur de contenció i està format per tres trams amb dos tipus diferents de parament, tot i que no es pot determinar amb precisió la longitud de cadascun per les diverses solsidees que ha patit el marge modern: al nord es veu un mur d'*opus caementicium* molt ben conservat en el seu tram septentrional amb una longitud mínima de 24,80 m i una altura màxima conservada de 1,30

35) Fonaments visibles al sud del sector NE

m; a continuació hi ha un segon tram d'*opus vittatum* amb una longitud mínima de 13,40 m i una altura màxima conservada de 1,10 m; finalment, el tercer tram torna a ser d'*opus caementicium* i presenta una longitud mínima de 16,20 m i una altura màxima conservada de 2,20 m (fig. 37). Aquest darrer tram es troba desplomats i fracturat, per la qual cosa s'ha pogut determinar que la seua grossària és de 1 m; una interpretació errònia d'aquest fet em va portar l'any 1987 a veure-hi el *specus* d'una hipotètica canalització d'aigua.

A uns 30 m cap a l'oest es troba un altre marge agrícola modern de 40 m de longitud i disposició quasi paral·lela a l'anterior que correspon a un tercer bancal de superfície reduïda. D'aquesta manera, la zona té un perfil escalonat i consta de tres terrasses agrícoles: la ubicada a l'oest, que sembla moderna i està situada en la cota de 874 m; la central, que és la major de totes amb un perímetre de 230 m i una superfície de 2.800 m² i està situada en les cotes de 873 m al nord 870 al sud; i la inferior, amb una superfície de 2.500 m² i cotes de 870 m al nord i 866 m a l'est. Només aquestes

dues darreres són d'origen romà i conjuntament reuneixen una superfície superior als 5.000 m², que suposa la catorzena part de tota la superfície de la ciutat (fig. 38). El desnivell entre la terrassa superior (874 m) i la inferior (866 m) és de 8 m, i entre les cotes mitjanes de les terrasses central i inferior és de 8,4 m. L'eixida natural d'aigües està situada a l'est per la part central d'aquestes terrasses, i això ha produït que el terreny adopte la forma d'una xicoteta depressió que mira cap a aquest costat. De manera general, mentre que en la terrassa central el mur de

36) Vista del mur de contenció de la terrassa central en 1960

37) Vista actual d'aquest mur

contenció ha permès l'acumulació de sediments fins a una profunditat de 3,20 m comprovada en la trinxera excavada en el seu extrem nord, tota la terrassa inferior presenta una gran erosió i sembla trobar-se fins i tot per davall de la cota d'ús de l'ocupació romana. Cap al sud, si prenem com a referència els fonaments de l'estructura monumental anteriorment citats, el llarg bancal que s'estén fins a l'altura de la porta d'entrada al recinte es trobaria igualment per davall de la cota de paviment. Així, doncs, el grau d'arrasament d'aquesta extensa zona pròxima a la muralla est, comprovat en alguns dels sondeigs practicats, és quasi total.

En aquest sector les restes constructives es conserven en tota la franja septentrional, on els sediments tenen menor potència i comença a flo-

rejar la roca. Així, al nord del llarg mur de contenció existent entre les terrasses central i inferior, les excavacions de 1958 van treure a la llum un important conjunt de murs pertanyents a diverses habitacions que en part havien quedat al marge de la

38) Vista del sector NE des de la plataforma superior

transformació agrícola. Hi destaca el que sembla una gran estança orientada E-W que podria tenir una planta de 13,20 x 4,80 m. En aquesta zona s'han trobat dos fragments escultòrics de marbre. A l'extrem nord de la terrassa central, el sondeig de Pla obert en 1960 va traure a la llum un mur que possiblement senyala el límit meridional de conservació d'aquestes estructures. La neteja d'aquesta zona ha permès comprovar que l'alineació constituïda pel mur de formigó es prolonga cap al nord amb un parament semblant al d'aquestes habitacions, el que prova la unitat urbanística i fins i tot arquitectònica d'aquesta zona.

Cap a l'oest, i per davall d'una tanca moderna de pedra seca, es distingeixen tres conjunts de murs que presenten la mateixa orientació, els dos més pròxims sobre la cota de 875 m i el menor i més allunyat sobre la de 877 m. A l'est d'aquesta zona existia una entrada al recinte que havia estat ampliada mitjançant la utilització de dinamita. Ací la cinglera perdia altura i podria haver existit una poterna en la muralla. Cap al NW, prop de l'escaleta per on es pot accedir-hi actualment, una excavació furtiva realitzada fa alguns anys va treure a la llum part d'una habitació de la qual quedaven dos murs que formaven un angle recte. Entre els materials abandonats pels excavadors es va poder recuperar una gran quantitat de fragments d'àmfores, algunes dels quals podrien ser de producció local.

A l'oest d'aquesta escaleta es veu en el vessant rocós una gran cons-

trucció moderna de planta rectangular orientada aproximadament E-W, amb una planta de 15 x 5 m i murs de 60 cm de grossària que conserven en la seua cara interior restes d'enlluït. Entre els materials romans reaprofitats en aquests es va recuperar un fragment de marbre blanc amb una motlura en forma de bocell. També de manera equivocada, en 1987 li vaig atribuir un origen romà i una funció de cisterna. En tota la resta d'aquest sector els únics vestigis visibles són alguns murs que només conserven una filada i les empremtes en la roca corresponents a construccions desaparegudes. Cap al NW, sobre la cota de 880 m es veuen restes de tres murs que presenten una orientació diferent a la general observada en la zona situada a menor altura, quasi N-S, adaptada a

39) Retall en la roca de l'extrem NW

40) Retall en la roca de l'extrem NW

la topografia de la zona. Prop del cim i de la vora del cingle, sobre la cota de 882 m, es veu un retall en la roca orientat al NW. En el costat oest i a la mateixa vora del cingle, sobre la mateixa cota, es veu un plànol rebaixat en la roca parcialment cobert per un parapet de la guerra civil; per davall, en un escaló inferior, es veu un altre rebaix que possiblement pertanyia a la mateixa construcció (fig. 39-40). Més cap al sud, també a la mateixa vora del cingle, es veu un profund rebaixament en la roca de 5 m de longitud

formant un angle en el seu extrem nord; també per davall, sobre un escaló natural de la roca, es conserva part del mur de sosteniment de l'habitació que hi devia haver damunt, veritablement penjada sobre la cinglera.

3.5. La plataforma superior

En l'antiguitat l'accés a la plataforma superior devia efectuar-se pel seu extrem superior, com ara, ja que el pendent per aquesta zona és menor. Els indicis existents en les proximitats de la *domus* excavada permeten plantejar la possible existència d'un vial apte per a carros que salvaria el desnivell de 8 m mitjançant un traçat adaptat a les condicions del terreny. Com que la cota màxima d'aquest sector se situa en el costat oest (893 m) i el terreny davalla cap a l'est, el carrer arribaria a la plataforma superior per aquest costat que presenta una cota més baixa (887 m), des d'on possiblement seguiria en direcció sud cap a la zona central d'aquesta. L'orientació de la plataforma, quasi NW-SE, sembla condicionar el seu ordenament urbanístic. La seua amplària, que varia entre els 50 m de la meitat nord i els 25-30 de la resta, permet el desenvolupament d'un esquema urbanístic senzill: un únic vial d'accés que podria dividir-se en dos carrers en la resta de la meitat nord i tornaria a ser únic en la sud, més estreta, i una o dues places, la primera de les quals podria estar situada en la part més ampla, però difícilment es podrà arribar a fer majors precisions urbanístiques sobre aquesta zona pel seu grau d'arrasament. En general les restes arquitectòniques conservades són escasses i proven un sistemàtic espoli de la pedra utilitzada en la construcció i un considerable desmantellament de les estructures i dels sediments arqueològics, fins al punt que en bona part de la seua superfície floreja la roca. El material moble, sobretot el ceràmic, és molt abundant per tota la superfície i en confirma l'habitació.

Aquesta zona septentrional presenta proves d'una intensa ocupació: en el mateix extrem nord, a 44 m de la *domus* excavada, hi ha un rebaix en la roca pertanyent a l'habitació d'una casa (fig. 41); un poc cap al sud es reconeix la terrassa rocosa condicionada per a la construcció d'una altra

casa veïna de l'excavada, que es troba a continuació en aquesta direcció; per darrere d'aquesta, sobre el cingle oest hi ha un espai rebaixat en la roca que deu pertànyer a una quarta casa; i a poc més de 20 m cap al sud, en el mateix cingle es reconeix un altre rebaix en la roca que pot atribuir-se a una cinquena

41) Base retallada en la roca de la paret mitgera entre la domus excavada i la situada al seu costat nord

casa. A més a més, en la meitat oest hi ha importants acumulacions de pedres on s'han desenvolupat carrascars entre les quals es veuen algunes parets, com una situada a 40 m cap al sud de la *domus* excavada, que ha de correspondre a una altra edificació; en 1960, l'excavació d'una habitació en la zona sud d'aquesta plataforma va permetre comprovar que efectivament almenys alguns d'aquests monticles amaguen ruïnes d'edificis romans. I per la vora est del cingle s'observen diversos retalls en la roca distribuïts al llarg de 30 m que proven el màxim aprofitament de l'espai i deuen correspondre almenys a dues cases més situades en aquest costat del carrer d'accés. La *domus* excavada és un exemple de la tècnica utilitzada en la construcció de moltes cases a la Moleta, que té com a pas previ la regularització d'una superfície rocosa, que segons les seues característiques pot estar destinada només a una habitació o fins i tot a una cisterna, o estar condicionada per a bastir tota la casa com és el cas d'aquesta. La casa situada al nord presenta unes característiques semblants, amb una àmplia plataforma rebaixada que deixa un sòcol de roca en la paret mitgera entre ambdues.

Més cap al sud, a 128 m de la *domus* excavada i prop de la meitat de la plataforma, es conserva un monticle de forma aproximadament ovalada

que correspon a una acumulació de pedres pertanyent a una construcció d'època indeterminada. En la seua descripció de 1887, Llorente esmenta “los cimientos de una torre cuadrada, de enormes sillares de piedra arenisca, traída de lejos”. En 1958, Serra Ràfols assenyala “que la torre a la que alude Ferrer no existe ya, por lo menos visible en la forma que él indica”. Certament avui no es reconeix un edifici construït amb grans carreus, que podria ser un monument d'època romana o una construcció defensiva d'època posterior que aprofitava carreus romans i estar situada en aquest monticle. A poc més de 50 m cap al sud, passada la meitat de la seua extensió, es veuen les restes d'una caseta, un refugi de pastor que aprofita alguns carreus romans; a la seua altura, uns 5 m cap a l'oest es conserva una filera de pedres de 3 m orientada E-W, i a poc més de 10 m en aquesta mateixa direcció s'observa un retall en la roca a la mateixa vora del cingle.

A 26 m cap al sud d'aquesta caseta es troba l'habitació excavada per Pla l'any 1960, avui de nou parcialment coberta per les carrasques. Està situada en la meitat est, cap a on sembla mirar, i d'ella en direcció sud arranquen altres murs que per la seua orientació i característiques poden correspondre a una ocupació posterior a l'abandonament de la ciutat romana, tal vegada al període andalusí. Cap al sud es troba la lleugera elevació que constitueix el cim d'aquesta plataforma, que culmina en la cota 895,30 m. Doncs bé, en el seu costat oest es veuen diverses restes de construccions, com ara una filera de pedres que dibuixa un angle recte i un llenç de mur d'*opus caementicium* i quatre grups de retalls en la roca situats a la mateixa vora del cingle, entre els quals es troba la cisterna identificada en la campanya de 2008; potser algun dels altres pertanyia també a una cisterna, però es troben tan arrasats que no conserven proves que ho confirmen. L'extrem meridional de la plataforma es troba molt erosionat i només s'hi ha pogut identificar una filera de pedres corresponent a un mur situat sobre el cingle del costat oest.

4. Les excavacions

Les excavacions realitzades fins ara a la Moleta, tot i que no comprenen una gran superfície (248 m²) en relació amb l'extensió del jaciment, són suficientment representatives tant de l'estat de conservació dels nivells arqueològics en algunes de les seues parts com dels diferents períodes d'ocupació que presenta. Les realitzades a la plataforma superior comprenen dues zones situades una en cada extrem: la *domus* es trobava excepcionalment ben conservada per les condicions topogràfiques que ocupava, i l'habitació excavada per Pla és una mostra de l'estat d'arrasament en què es troba majoritàriament la plataforma. Quant a la plataforma inferior, des de les primeres excavacions realitzades en 1958 els treballs s'han centrat en el sector NE on una franja de terreny no afectat per les transformacions agrícoles conserva restes de diverses construccions. La hipòtesi de localització del fòrum de la ciutat en la terrassa central d'aquest sector ha motivat la realització de diversos sondeigs en la part central de la seua zona nord i a la vora del mur de contenció.

4.1. La plataforma superior

4.1.1. L'habitació excavada en 1960

El primer sondeig que Pla va obrir es troba situat a 220 m cap al sud de la *domus* excavada i a poc més de 130 m del límit meridional de la plataforma. Prenia com a referència una paret que resultava visible en superfície, que va resultar ser el mur meridional d'una habitació de planta rectangular de 8,5 x 2,7 m orientada cap a l'est i subdividida a 5,5 m per una paret interior de factura grollera (fig. 42). La grossària dels murs era de 60 cm i el parament de carreus irregulars travats amb morter. Es van excavar tant l'interior com una franja situada a l'exterior pel seu costat sud, possiblement no edificada, amb un total de 41 m², dels quals 21 m² corresponien a l'habitació. A l'interior la potència màxima dels sediments era de 35 cm i a l'exterior no passava de 10 cm.

En l'habitació es va identificar un paviment de terra d'uns 5 cm assentat directament sobre la roca, sobre el qual es van trobar tots els materials arqueològics. Entre els trobats a l'exterior destaca un fragment d'àmfora Dres-sel 2-4 tarraconense i part d'una fibula de bronze d'un

42) Fotografia de l'habitació excavada per Pla (1960) en la meitat sud de la plataforma superior (sondeig I)

tipus més freqüent en època tardorepublicana (Erice, 1995). A l'interior de l'habitació es van trobar un as de l'emperador Vespasià (69-79) i nombrosos fragments ceràmics entre els quals destaquen, entre la vaixel·la fina de taula, els de TSH i TSAA, i entre els contenidors, dos d'àmfora vinària del mateix tipus; cal afegir nombrosos claus i part d'un pany de ferro. A partir d'aquestes troballes, l'ocupació d'aquesta habitació pot datar-se entre la segona meitat del segle I i el II, sense que hi haja evidències de la seua continuïtat fins al III. Aquesta excavació és representativa de l'estat de conservació de les escasses estructures arquitectòniques que queden en la plataforma superior, i de com l'ocupació altimperial va arrasar els vestigis de les fases anteriors, de les quals només resten xicotets fragments de material moble que es troben sobre la mateixa roca.

4.1.2. La cisterna

En campanyes anteriors es va localitzar un pany de mur d'*opus caementicium* d'uns 60 cm de grossària orientat E-W i situat sobre la vora del cingle de ponent, a 70 m de l'extrem meridional de la plataforma. En el curs dels treballs de reconeixement i neteja de murs per a facilitar els treballs de topografia es va reconèixer una estreta franja de paviment d'*opus signinum* cap al nord d'aquest mur que va permetre confirmar que es tractava d'una cisterna. A falta de completar la seua neteja, té

una longitud de 5 m i una amplària conservada de 2 m (fig. 43). Ocupa un graó parcialment tallat en la roca que ha estat parcialment reblit de sediments, raó per la qual ha pogut conservar-se en part. La neteja de la superfície va permetre observar com la roca natural també havia estat retallada parcialment per assentar el mur de tancament est.

43) Restes de la cisterna conservada en el costat SW de la plataforma superior

Es tracta de la primera cisterna identificada en el jaciment i les seues característiques permeten plantejar la hipòtesi que almenys alguns dels rebaixos que es veuen en la roca a la mateixa vora del cingle i situats a una

cota inferior a la de la plataforma, els que presenten una major profunditat, poden correspondre a aquest tipus de dipòsits necessaris per a garantir l'aprovisionament privat. També permet comprovar que l'erosió ha desfet tant murs de formigó que per estar assentats directament sobre la roca, sense fonaments, poden bascular i rodar pendent avall, com els paviments de *signinum* emprats en les estructures hidràuliques, preparats en les mateixes condicions. La presència d'aquest tipus de materials constructius, *caementicium* i *signinum*, és la que fa possible confirmar que es tracta de dipòsits per a l'emmagatzemament d'aigua.

Les cisternes –que devien ser molt nombroses per tota la ciutat– arreglegarien l'aigua de pluja dels teulats o dels atris de les pròpies cases, quedarien en el subsòl i serien accessibles des de la part superior. Podem recordar que en el primer article on es donen a conèixer les ruïnes de la Moleta s'esmenten “vestigios de cisternas” (Llorente, 1876), però ignorem a quines restes podien referir-se. Aquestes haurien de ser més nombroses per assegurar el consum d'una població que –tot i no ser molt nombrosa– requeria un considerable volum d'aigua.

4.1.3. La *domus*

En les primeres campanyes d'excavació realitzades entre els anys 2001 i 2004 s'han tret a la llum les restes d'una casa romana de l'alt Imperi. Amb la represa de les excavacions en el mateix lloc on ja havia començat a treballar Pla l'any 1960 hem volgut donar un sentit de continuïtat als treballs acabant d'excavar allò que s'havia començat feia més de 40 anys. Però l'elecció d'una casa que, segons suposàvem, ha resultat ser una modesta residència, en lloc de començar les excavacions per intentar traure a la llum les restes dels edificis del complex forense de la ciutat, obeïa a la voluntat d'obtenir informació sobre la població abans que sobre els monuments, sobre l'espai domèstic on feia la vida una senzilla família leserense que molt possiblement no figurava en els monuments epigràfics, ens interessaven les restes que poden proporcionar-nos dades sobre les seues condicions de vida i alimentació. Els resultats, tot i ser poc vistosos, han estat satisfactoris pel volum d'informació reunida i pel fet d'haver trobat una seqüència de tres fases constructives en el mateix solar que poden datar-se al llarg de més de 150 anys.

Aquesta *domus* se situa en l'extrem nord de la plataforma superior, a la vora oest del carrer d'accés, i com hem vist era una de les primeres que es trobaven en aquest costat només accedir-hi. Al seu costat nord hi ha restes d'una altra casa, amb la qual compartia paret mitgera, i a continuació, cap al sud hi ha restes de diverses construccions, possiblement també cases, que d'igual manera poden identificar-se en el costat est, però cap de totes es troba tan ben conservada com aquesta. Pot pensar-se que el carrer s'enfilava pel mig d'aquesta plataforma i les cases es disposaven a un costat i l'altre, amb les parets posteriors descansant sobre la mateixa vora del cingle, on es veuen alguns retalls en la roca.

4.1.3.1. Primera fase

En aquest lloc hi havia un escalonament natural en la roca que, en un primer moment, amb anterioritat a la construcció de la casa, va ser aprofifi-

44) Estructura de combustió conservada sobre la roca, anterior a la construcció de la primera fase de la *domus*

tat per a activitats artesanals, possiblement metal·lúrgiques, segons pot deduir-se de la troballa d'una estructura de combustió estreta i allargada de reduïdes dimensions que es conservava assentada directament sobre la roca (fig. 44). Una vegada amortitzada aquesta, es va delimitar una superfície de 12 x 10 m rebaixant la roca en el seu costat sud i en l'angle NW. Aquesta terrassa rectangular d'uns 120 m² serà el solar on es construiran successivament tres cases al llarg d'un període d'almenys 150 anys. La primera *domus* es va edificar en les últimes dècades del segle I aE,

possiblement sota el regnat de l'emperador August. Es tracta d'una casa amb parets de pedres travades amb fang, amb les filades regularitzades amb fustes disposades longitudinalment, paviments de terra batuda i una coberta que no era de teules.

La planta d'aquesta casa, la més petita de les tres, estava dividida en dues parts desiguals per un mur paral·lel a la façana que tenia una funció estructural, ja que sobre ell devia descansar el sostre amb vessant a dues aigües

45) Planta de la primera fase

(fig. 45). Cadascuna d'aquestes parts es dividia en tres estances, les més àmplies davant i les més petites darrere. Tot i que resulta estranyament ampla, sembla que la porta té una entrada de 2,40 m de llum que dóna a l'habitació central. L'arrasament de l'angle NE de la casa i la construcció dels murs de les fases posteriors no permeten precisar si –com sembla probable– existia alguna mena d'estructura davant. A l'exterior del costat sud del mur de la façana hi ha dos petits murs perpendiculars que donaven suport a un xicotet forn domèstic que es va trobar ple de cendra (fig. 46). L'habitació central té unes dimensions de 3,20 x 3,80 m i al centre hi havia una llar formada per una plataforma de terra-cuita prou degradada (fig. 47). L'habitació situada al costat nord tenia unes dimensions de 3,80 x 3,90 m i una llar semblant en la zona central. Les tres habitacions situades darrere no conservaven restes destacables.

46) Forn domèstic de la primera fase

47) Llar de la primera fase

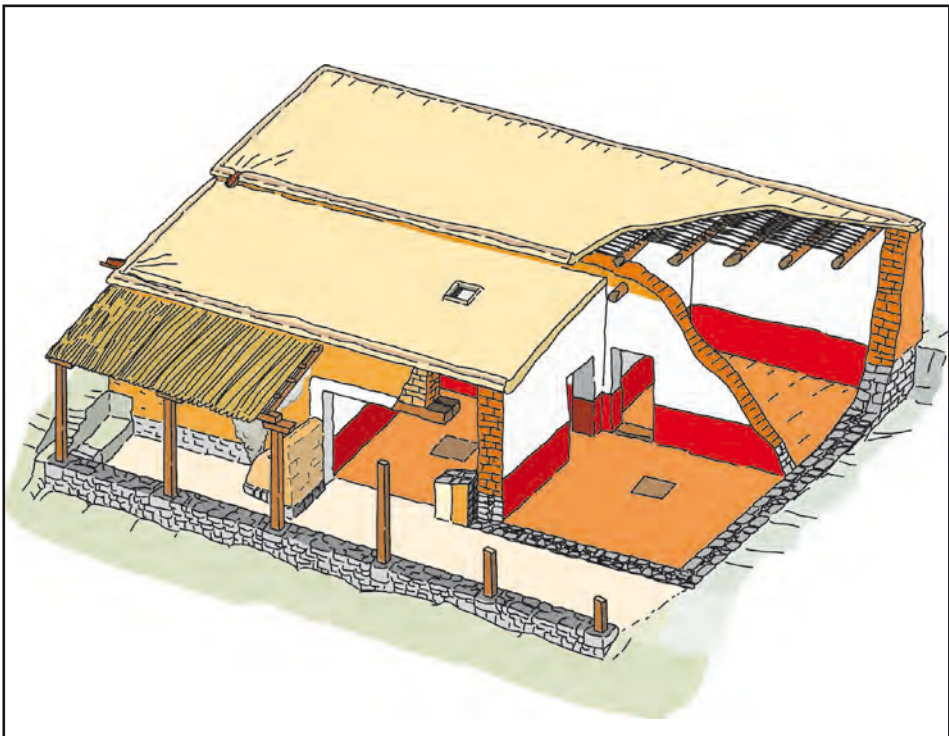
Almenys dos dels murs d'aquesta casa, els que divideixen les habitacions davanteres, conservaven restes de fusta pertanyents a peces disposades de manera longitudinal en les seues vores externes, una mena de tirants semblants als que es troben en el parament anomenat *opus craticium*, que a Pompeia i Herculà es va emprar per a les façanes d'*opus incertum* (Adam, 1996) L'entramat de fusta representa l'estructura mixta més estesa, tant

48) Nivell de cendra i carbons de l'incendi que va destruir la primera fase de la *domus*

en l'arquitectura romana com en la protohistòrica i també en la tradicional, i sol presentar el problema que a penes deixa vestigis pel caràcter perible dels seus elements portants. Això no obstant, no està ben documentada en l'arquitectura ibèrica (Belarte, 1997). Per la posició que ocupaven aquestes restes, podria tractar-se de la

solera o biga de fusta –en aquest cas de pi– que es posa sobre el sòcol, tot i que les peces de fusta trobades no pareixien tenir les proporcions adients per a exercir aquesta funció.

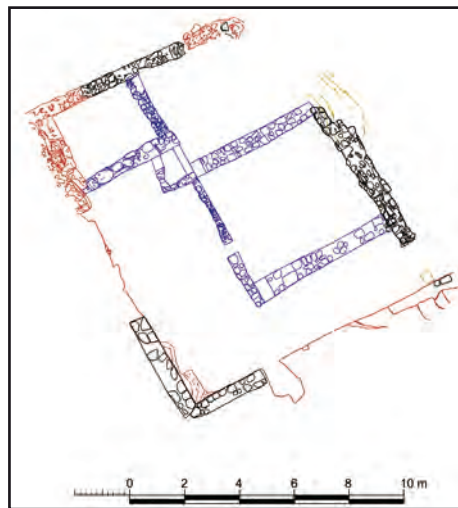

49) Dibuix amb la reconstrucció de la primera fase de la *domus* vamb un porxo a la façana

Aquesta casa es va cremar en els primers dècennis del segle I dE, entre els regnats d'August i Tiberi, unes dècades després de bastir-se. Una extensa i potent capa de carbons i cendra cobria quasi tota la seua superfície i s'estenia cap al davant de la porta d'entrada (fig. 48), el que dóna suport a la hipòtesi de l'existència en aquest costat d'una habitació o un porxo, com hem representat en un dibuix de reconstrucció d'aquesta primera fase (fig. 49). L'excavació sols ha permès recuperar deixalles i alguns xicotets objectes extraviats, el que permet suposar que la casa degué ser buidada. La ceràmica és majoritàriament de tradició ibèrica, però hi ha importacions itàliques de ceràmica de cuina, àmfores i sobretot de vaixel·la fina de taula, fonamentalment sigil·lada aretina i parets fines, que majoritàriament poden datar-se al voltant del canvi d'Era. Les produccions ceràmiques tardorepublicanes, com la vaixel·la de vernís negre, són molt escasses i tenen un caràcter residual. La producció més moderna, la sigil·lada aretina, és la que ens permet datar el moment final d'ocupació de la casa.

4.1.3.2. Segona fase

Sobre les restes de la primera, i tal vegada immediatament després de l'incendi, es va construir una segona casa que és la pitjor coneguda perquè va ser desfigurada quan es va edificar la tercera (fig. 50). Per a construir-la, les restes de la primera es van arrasar fins a deixar una alçària dels murs d'uns 20 cm. Es va reorganitzar la planta, obrint un corredor de 2 m d'amplària i més de 5,60 m de longitud en el seu costat sud que des del carrer dóna accés a les diferents estances de la casa. La façana es va avançar cap al carrer des de la paret de la primera casa

50) Planta de les estructures atribuïdes a la segona fase

on s'obria la porta. L'angle NE està completament arrasat i no s'hi poden reconèixer els murs ni d'aquesta ni de la tercera casa. Han pogut identificar-se, en la part davantera que donava al carrer, una habitació quasi quadrada de 5,30 m de costat al costat nord del corredor, i una altra a continuació de 3,60 m d'amplària. En la part posterior,

51) Possible estructura d'emmagatzemament de la segona fase

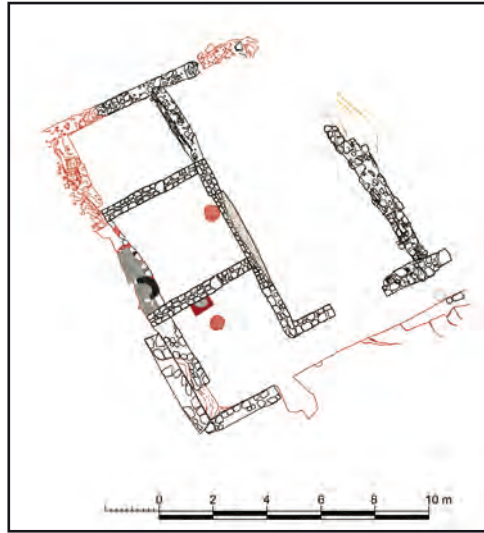
a l'angle NW hi havia una xicoteta habitació de 2,60 x 3 m. La resta d'aquesta part, constituïda per un gran espai rectangular de 8,60 x 3,60 m on no s'ha pogut identificar cap subdivisió, devia correspondre a dues habitacions de planta semblant; a l'angle NE d'aquest espai es conserva una mena de cubeta amb una funció desconeguda, tal vegada una petita sitja (fig. 51).

Els seus murs estan construïts també de pedres travades amb fang i la seua coberta no estava feta de teules. Aquesta segona casa tampoc té una vida molt llarga; poques dècades després d'edificar-se, per raons que no han pogut esbrinar-se, es destrueix. El seu període d'ocupació sembla situar-se entre les primeres dècades del segle I dE i el darrer terç del segle I dE. Alguns fragments de ceràmica sigil·lada del sud de la Gàl·lia poden proporcionar la data més recent d'aquesta fase.

4.1.3.3. Tercera fase

A continuació, possiblement en les dues últimes dècades del segle I dE, es va edificar la tercera i última casa. És la millor conservada i també la que ens ha proporcionat una major informació. És també la primera en què poden distingir-se elements característics de l'arquitectura romana que permeten assimilar-la a una *domus*. La seua planta és rectangular i

ocupa tota la terrassa rocosa, amb una superfície aproximada de 120 m². Les restes de l'anterior es van cobrir amb un gruix reblit de terra i deixalles de gran riquesa arqueològica, on es van assentar els fonaments de la nova edificació. En línies generals la distribució interna és semblant a aquella, però amb algunes modificacions (fig. 52). Es manté la divisió en dues parts seguint un eix paral·lel a la façana, i també el corredor d'accés pel costat sud. Tots els paviments de la casa són de terra batuda, però la coberta és de teules.

52) Planta de la tercera fase

La porta d'entrada i el corredor tenen 1,20 m d'amplària, i aquest té 6 m de longitud. A 1,60 m de la porta d'entrada, a mà dreta (cap al nord), s'obre una altra porta de 2 m de llum que dona a una gran sala rectangular, el *triclinium*, de 9,90 x 5 m (49,50 m²), la sala més gran i luxosa de la casa. Al final del corredor es troba una estança de 4 x 4,20 m que era la cuina-rebost, amb un banc obrat i una llar de rajoles

(fig. 53). Des de la cuina s'accedeix a través d'una porta de 1,10 m de llum a una habitació de 3,60 x 3,80 m que també compta amb un banc en el seu costat oest; en el seu mur nord s'obre una altra porta de 1,20 m de llum que

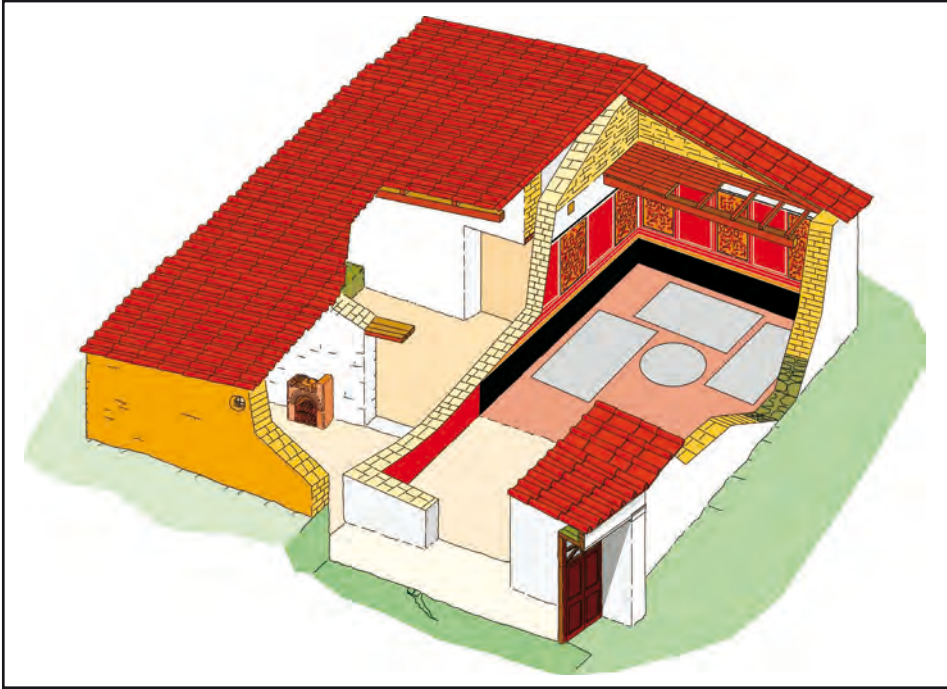

53) Llar de rajoles de la tercera fase

dóna a una segona habitació de 3 x 3,40 m. Les restes trobades en aquestes habitacions permeten deduir que es realitzaven activitats domèstiques, com com l'artesanía tèxtil.

Les ceràmiques més modernes que hem trobat són alguns fragments de sigil·lada hispànica amb decoració de cercles concèntrics i de sigil·lada africana A. Aquestes troballes ens permeten determinar que possiblement cap a la meitat del segle II dE la casa fou abandonada i els seus habitants es van emportar tot allò que hi podia haver de valor, de manera que no hem trobat més que deixalles, sobretot fragments ceràmics, alguns metàl·lics i restes d'origen biològic (ossos, carbons, llavors, caragols i petxines). Poc després es va ensulsi i les seues restes van quedar cobertes per una potent capa d'enderrocs i teules que han estat la seua millor protecció. D'altra banda, en el gruix paquet de reblit que serveix de base a les estructures d'aquesta fase s'han trobat nombrosos materials d'interès, com fragments d'àmfores, sigil·lada aretina, ceràmica de tradició ibèrica i de parets fines i també pertanyents a períodes anteriors d'ocupació de la Moleta com l'edat del Bronze i el Ferro Antic.

L'element més destacat de la casa és, sens dubte, el *triclinium*, que feia de menjador i sala de recepció. Les seues dimensions destaquen sobre totes les altres de la casa, hi predomina la dimensió de profunditat sobre l'amplària i sens dubte degué exercir un paper de representació per ser la de caràcter més sumptuós (fig. 54). Estances de proporcions semblants o majors i programes ornamentals més elaborats els trobem en algunes ciutats de la vall de l'Ebre, concretament a la colònia *Victrix Iulia Celsa* (Velilla de Ebro, Saragossa). A la *Casa de Hércules* d'aquesta ciutat hi ha un *triclinium* de planta rectangular decorat amb un paviment d'*opus signinum* i pintura mural i estucs al sostre (Beltrán Lloris, 1985). A la *Casa de los Delfines*, en la fase III-B de la "casa C" que es data entre el 10/15 i 50/54 dE, hi ha una gran estança de planta rectangular (6 x 10,80 m) que s'interpreta com un *triclinium* decorat amb un paviment de morter blanc i pintura mural del III estil pompeïà (Beltrán, Mostalac i Lasheras, 1984).

54) Dibuix amb la reconstrucció de la tercera fase

4.1.3.4. La decoració del *triclinium*

El *triclinium* era l'única part de la casa que estava decorada amb pintura mural i motlures de guix; en les altres habitacions només s'han trobat restes d'emblanquinat. La decoració pintada utilitza els colors roig, negre, ocre, rosa, verd i blanc, i està organitzada en grans panells delimitats per bandes i filets que representen una imitació de marbre (aplacats o *crustae*). Les motlures de guix anaven pintades també, en part de color rosa, i estaven situades en l'angle format per les parets i el sostre. El motiu representat en els panells pot identificar-se amb una imitació de la calcària acolorida anomenada brocatell. Entre els fragments recuperats, els més complets presenten un fons ocre amb ovals rojos rivetejats de negre i traços negres unint alguns ovals i en les zones intermèdies (fig. 55). En un gran fragment, rodeja el panell una franja negra, seguida d'un filet blanc, d'una altra franja ocre, un altre filet blanc i una zona de color roig i extensió

indeterminada; un filet rosa situat a poca distància de la franja negra travessa els traços del brocatell.

Les anàlisis efectuades pel professor Roldán (2006) han permès determinar la composició d'aquests pigments i de la preparació sobre la qual s'han aplicat. El morter consta de tres capes: la basal, de calç i una grossària superior a 2 cm; la intermèdia, de calç però amb una major cohesió i entre 2 i 3 mm de grossària; i la superior amb un morter d'acabat molt fi i escassa grossària (menor de 1 mm). Les fases minerals detectades en la preparació del morter són calcita i quars, mentre que en les motlures només es detecta calcita. La composició dels colors és la següent: ocre: òxid de ferro i alumini-silicats amb una traça de plom; roig: òxid de ferro amb una traça d'arsènic i alumini-silicats; negre: carbó vegetal; blanc: carbonat de calci; verd: ocre més blau: òxid de ferro, atzurita i sílice; i rosa: laca orgànica amb òxids de ferro i plom. El color roig ataronjat d'un fragment de motlura sembla haver estat obtingut a partir d'òxid de ferro i òxids de plom, probablement mini. Per últim, l'anàlisi estratigràfica de diversos fragments ha revelat la superposició de diferents colors: negre i roig sobre ocre, negre sobre roig, blanc sobre roig i ocre sobre roig; i en les motlures, rosa sobre verd. Aquesta dada resulta de gran interès perquè prova l'existència de dues fases en la decoració.

55) Fragment de pintura mural del *triclínium*

L'esquema compositiu sembla es compon d'un sòcol amb imitació de marbre, una zona intermèdia amb panells rojos i interpanells negres i una zona superior amb una cornisa motlurada (fig. 56). Les imitacions de marbres poden ser de diferents tipus com el jaspiat, motejat i el mateix brocatell. Apareixen en el segle I i són freqüents en la pintura del II i perduren fins al IV. A la vall de l'Ebre trobem diversos exemples a *Bilbilis* (Guiral

i Martín-Bueno, 1996). En particular, les imitacions de brocatell són freqüents a Hispània, on és un dels motius decoratius que perdura més temps i s'utilitza sobretot en la decoració de les estances principals (Abad, 1982). Es representen en panells rectangulars que majoritàriament

56) Fragment de motlura de guix del *triclínium*

decoren el sòcol però que en ocasions –a partir del segle II– s'estenen a la zona mitjana, ocupant la part principal de la paret. Entre els exemples ben datats destaca la decoració de les habitacions subterrànies de la *Casa del Mitreo* de Mèrida, on tres parets estan completament cobertes d'aquests motius amb una alçaria de 3 m, que data de principis del segle II dE. Entre els jaciments més recentment estudiats figura la vil·la d'Arellano (Navarra), on trobem diferents variants d'imitació d'aquest marbre (Mezquiriz, 2003), i sobretot l'important conjunt de *Carthago Nova*, on apareixen al Cerro del Molinete i la vil·la de Portmán (Fernández Díaz, 2008).

L'evolució visible en aquestes cases és el reflex arquitectònic del procés d'assimilació cultural de la població ibèrica, conegut com romanització, en el qual les tècniques constructives, la tipologia arquitectònica i la decoració pictòrica romanes comencen a ser emprades per aquesta de manera progressiva fins a generalitzar-se. Els trets arquitectònics de la primera *domus* recorden els d'una casa ibèrica, com ara la coberta i les llars de terra-cuita; la seua utilització en un moment tan avançat com és el final del segle I aE pot explicar-se per la importància de la tradició arquitectònica ibèrica en una societat que, més de dos segles després de la conquesta, encara es trobava immersa en aquest procés. Prop d'un segle després, cap al final del segle I dE, la tercera fase de la *domus* presenta ja uns trets

inequívocament romans: la distribució espacial inclou una gran estança, el *triclinium*, amb funcions de menjador i sala de representació que està decorada amb pintura mural, la cuina té una llar construïda amb rajoles i la coberta és de teules. La casa no tenia més que paviments de terra batuda, no hi ha mosaics, ni aplacats de marbre, ni altres restes sumptuàries, però possiblement això pot explicar-se exclusivament pel nivell socioeconòmic dels seus habitants.

4.2. Les intervencions al sector NE de la plataforma inferior

4.2.1. El sondeig de 1960

El tercer sondeig que va obrir Pla estava situat a l'extrem NE de la terrassa central, no lluny de la zona excavada en 1958 i a uns 3 m del mur de formigó. Era un quadrat de 4 m de costat (16 m²) que avui –amb els perfils ensulsiats– adopta la forma d'un gran clot. La seua importància rau en el fet que va proporcionar la més completa seqüència estratigràfica del jaciment trobada fins a l'actualitat. A mig metre de profunditat, per davall del nivell agrícola (capes I-II), va aparèixer una paret de carreus irregulars travats amb fang de 50 cm de grossària i disposada perpendicularment a l'esmentat mur, orientada E-W, en la qual s'obria una porta de 1,30 m de llum (fig. 57). Els treballs de neteja han permès deixar al descobert la part oest d'aquest mur, de 2,50 m de longitud, i fins a 1,50 m pel costat est. El nivell associat a aquesta construcció (capes III-IV) pot datar-se en els segles II-III, amb un moment més recent definit per la presència de TSA C. La projecció d'aquesta paret en direcció oest arriba fins a la trinxera oberta en el sector nord de la zona central d'aquesta terrassa, on no en

57) Mur amb l'obertura d'una porta en el sondeig III de Pla (1960)

va aparèixer rastre. Aquest fet permet comprovar la diferent dinàmica que experimenten dues zones tan pròximes.

Els nivells inferiors (capes V-VI), entre 1 i 1,30 m, van proporcionar grans quantitats de ceràmica ibèrica que suposen el volum més important d'aquesta producció trobat al jaciment. Constitueixen –juntament amb les troballes superficials– el millor registre d'aquest període amb què comptem, amb materials que poden datar-se entre els segles V-IV i II-I. A 1,30-1,40 m de profunditat, a l'angle NE es van trobar unes lloses que formaven un banc o graó. A partir d'aquesta cota la ceràmica feta a mà començava a ser més nombrosa, fins a acabar sent majoritària (capa VII). Finalment, a 1,75 m de profunditat –i sense haver arribat a un nivell estèril– es va abandonar l'excavació. Les ceràmiques trobades ací són pròpies del Bronze Final-Ferro Antic i poden datar-se en els segles VII-VI. Com succeeix en el cas de la cultura ibèrica, també aquest és l'únic registre estratigràfic d'aquest període, el més antic documentat fins ara en una excavació a la Moleta.

4.2.2. La trinxera de la terrassa central

El primer sondeig (núm. 1) obert en la zona central de l'extrem nord d'aquesta terrassa es va situar a 15 m a l'oest del mur de formigó i a uns 10 m de l'obert per Pla, amb una orientació N-S i unes dimensions inicials de 5 x 2 m. Al llarg de tres campanyes (2005-07) aquest sondeig s'ha prolongat (núm. 3, 4 i 5) fins a convertir-se en una trinxera de 17 m de longitud (fig. 58). Tot i que en els treballs realitzats no s'han pogut trobar

58) Trinxera excavada en la zona nord de la terrassa central

proves de la presència del centre monumental de la ciutat, l'excavació ha permès conèixer el procés de transformació experimentat per aquest sector del jaciment amb posterioritat al desmantellament de les estructures corresponents a la fase romana. La producció ceràmica més moderna que s'ha trobat ha estat, com també ho va ser en el sondeig de Pla, la TSA C que permet datar l'horitzó d'abandonament de la ciutat cap al tercer quart del segle III. La troballa d'una alineació grollera de grans blocs de pedra a 1 m del costat sud, orientada E-W, va impedir aprofundir més en aquest extrem del sondeig, però a 2,3 m cap al nord es va poder arribar fins a la roca natural, que presenta una inclinació cap al SSE i està situada a 3,20 m de profunditat, sense que es trobàs cap estructura ni preparació d'aquella per al seu assentament. Es tractava d'un reblit de terra amb escasses pedres i nombroses restes de caràcter mòbil molt esmicolades, que es degué formar amb posterioritat a l'arrasament de les estructures preexistents que possiblement corresponien a la ciutat altimperial.

A 8 m de l'extrem sud va aparèixer un mur d'abancament de factura grollera orientat NE-SW i assentat sobre la roca, als peus del qual es trobava un xicotet forn metàl·lúrgic, segons mostrava l'escòria dispersa pel pendent en direcció sud (fig. 59); la secció d'un altre forn va quedar visible en el tall oest. No es va trobar cap tipus de materials associats a aquests forns que en permeteren la datació. Poden haver-se utilitzat per a fondre els abundants elements metàl·lics existents en el jaciment, possiblement de ferro, que també s'han recuperat en l'excavació. Aquest abancament pot estar relacionat amb el trobat a l'extrem sud de

59) Possible forn metàl·lúrgic trobat a la trinxera

la trinxera, situat a 6,3 m; entre els dos es van trobar capes de grava fina que pareixen correspondre a arrossegaments pluvials, del que es pot deduir que aquesta zona degué actuar durant un temps com una bassa preparada per a replegar aigua de pluja. A 12 m de l'extrem sud de la trinxera i

60) Abancament medieval trobat a la trinxera

a 3,8 m al nord de l'anterior alineació es va trobar un altre mur d'abancament de millor factura, orientat E-W i constituït per un important reblit de pedres mitjanes i grans, que devia servir de base per a la construcció d'alguna estructura completament arrasada (fig. 60). Tampoc ací es van trobar materials que en permeteren la datació. Tot plegat, sembla tractar-se de les restes d'un nivell d'ocupació post-clàssic –possiblement el darrer de la Moleta– que van ser arrasades per la transformació agrícola realitzada l'any 1876.

Els materials ceràmics trobats corresponen a diverses fases d'ocupació d'aquest sector del jaciment, i són semblants als trobats per Pla en el seu sondeig, encara que són menys nombrosos i no es troben en posició estratigràfica. El primer grup, molt reduït, correspon al Bronze Final-Ferro Antic. La fase ibèrica també està escassament representada, amb alguns fragments de ceràmiques d'importació com l'àtica de vernís negre i les produccions campanianes. Al període altimperial corresponen la major part dels materials recuperats, amb produccions com la TSI, TSG, TSH, TSA A i C; també s'han trobat parets fines, ceràmica de cuina, àmfores i dolia. Altres materials d'interès són diverses agulles i un petit cap femení d'os, alguns fragments de marbre i de pintura mural i motlures de guix, i

algunes monedes, entre les quals es troba un as de Dertosa encunyat sota el regnat de Tiberi.

En conclusió, les actuacions dutes a terme en la zona on se suposa que podia estar situat el fòrum del municipi, a la terrassa central del sector NE, no han permès fins ara confirmar aquesta hipòtesi (Arasa, 2007). Segons la informació reunida en les quatre campanyes realitzades, el procés de transformació de la zona nord d'aquesta terrassa podria haver seguit les següents fases:

- 1) En un moment indeterminat del període altimperial –suposadament amb la monumentalització que va seguir a l'atorgament de l'estatut municipal sota el regnat d'August– degué ser buidada fins a la roca amb la finalitat d'edificar-hi.
- 2) Amb posterioritat, després d'haver estat abandonada la ciutat cap al tercer quart el segle III, les estructures existents van ser desmantellades i els elements arquitectònics espoliats.
- 3) A continuació, aquest espai va ser reblit per sediments provinents dels murs de tàpia, les toves i els anivellaments de les edificacions existents al N-NW, situades a major altura i organitzades en terrasses; el llarg mur d'*opus caementicium* que dona suport a aquesta terrassa va fer de dic en aquest procés erosiu. Aquesta fase degué iniciar-se ràpidament, ja que en aquests dipòsits els materials que poden datar-se del segle III ençà són molt escassos.
- 4) En un moment posterior, possiblement en el període andalusí, la zona fou reocupada. A aquesta fase pertanyen els abancaments, la bassa existent als seus peus i els petits forns metal·lúrgics.

Finalment, la zona fou transformada per al conreu amb l'arrasament de les estructures pertanyents a la darrera fase d'ocupació i l'abancament que reaprofitava el mur d'*opus caementicium*. És en el paquet de terra agrícola on es troben els fragments de ceràmiques esmaltades modernes que poden datar-se entre els segles XVI i XX.

4.2.3. Els sondeigs en el mur de contenció

Fins al moment s'han obert tres sondeigs a la vora d'aquest mur: el primer a 10 m del seu extrem nord, en el primer tram d'*opus caementicium*, en el costat est; el segon, aproximadament cap a la meitat d'aquesta alineació, en el segon tram on el parament visible és d'*opus vittatum*, a 36 m del seu extrem nord, pel costat oest; i el tercer es va obrir a 7 m de l'anterior, al costat est, als peus del mur d'*opus vittatum*. Cap dels tres ha proporcionat restes significatives que aporten informació d'interès per al coneixement de les funcions i usos d'aquest sector.

El primer (sondeig 2), amb unes dimensions de 2 x 2 m, es va obrir als peus del mur d'*opus caementicium*, en un punt on es troba en molt bon estat de conservació. Amb ell es pretenia comprovar la possible existència d'estructures i conèixer la seqüència estratigràfica de la terrassa inferior, així com l'altura conservada del mur de formigó, aspectes tècnics sobre la seua construcció i alguna dada en relació amb la seua datació. Ací el mur presenta una altura de 1,80 m i conserva les empremtes de l'encofrat de fusta que es va emprar per a la seua construcció (fig. 61). Descansa en una trinxera de cimentació d'uns 25 cm d'amplària reblida de terra i pedres, algunes disposades en forma de falca, que no va proporcionar materials arqueològics significatius. La profunditat abastada és de 1 m i no es van trobar restes de parets, paviments ni revestiment del mur de formigó. Les diferents unitats estratigràfiques van proporcionar abundant ma-

61) Sondeig núm. 2 obert als peus del mur d'*opus caementicium*

terial moble, amb ceràmiques vidriades modernes en el nivell agrícola i ceràmiques romanes dels segles I-II en la resta. Les unitats inferiors estan relacionades amb el procés constructiu i les alteracions produïdes amb posterioritat al desmantellament de les estructures arquitectòniques de la ciutat romana.

El segon (sondeig 6) es va obrir cap a la meitat del mur d'*opus vittatum*, en el seu costat oest i perpendicular a l'eix que aquest dibuixa, en un tram on l'abancament modern es trobava parcialment derrocat (Arasa, en premsa). Té unes dimensions de 5 x 2 m i l'objectiu era comprovar si aquest parament revestia un nucli d'*opus caementicium* com el que resulta visible en la meitat septentrional d'aquesta alineació, si es conservaven estructures en aquest costat i finalment conèixer l'estratigrafia de la zona. Tot i que per raons de temps no es va poder finalitzar, els treballs efectuats

62) Sondeig núm. 6 obert a la vora oest del mur d'*opus vittatum*

van permetre comprovar que l'*opus vittatum* és un mur de contenció de la terrassa i compta només amb una cara (fig. 62). Al costat est del sondeig es va arribar fins al terreny natural constituït per margues groguenques sense materials arqueològics que havien estat retallades per a construir la

terrassa en època romana. Aquest sondeig ha permès comprovar que la zona central d'aquesta terrassa sembla presentar unes característiques diferents a la nord, no únicament pel fet que en aquesta el mur de contenció és d'*opus caementicium*, sinó també perquè la profunditat abastada pels nivells arqueològics fins a la roca és de 3,20 m. El procés constructiu, les tècniques aplicades i possiblement la mateixa funció d'ambdues zones degué ser diferent, sense que pel moment siga possible precisar més.

Finalment, el tercer (sondeig 7) es va obrir a uns 3 m cap al sud

de l'anterior, però al costat est del parament d'*opus vittatum*, en la terrassa inferior. Les seues dimensions eren de 2 x 2 m i, a uns 20 cm de profunditat, després d'extraure els nivells superficial i agrícola, va aparèixer el terreny natural format per les mateixes margues que en el sondeig 6 (fig. 63). Aquestes

63) Sondeig núm. 7 obert a la vora est del mur d'*opus vittatum*

havien estat excavades per la trinxera de cimentació del mur d'*opus vittatum*, que descansava sobre una filada irregular de xicotetes pedres travesades amb les pròpies margues i no va proporcionar materials arqueològics que en permeteren la datació. Aquest sondeig ha confirmat el que s'havia vist anteriorment quan es va excavar el sondeig 2: que la terrassa inferior, situada en el costat est, entre aquest mur i la línia de talús definida per la cinglera que delimita el jaciment, conserva pocs sediments sobre el nivell de margues que constitueixen el terreny natural i està molt arrasada per l'erosió i els treballs agrícoles.

4.2.4. L'excavació en la zona nord de les terrasses central i inferior

El darrer sondeig de la campanya de 2008 (núm. 8) es va obrir al nord del mur d'*opus caementicium*, en una franja que s'estén entre les terrasses inferior i central, més enllà dels abancaments moderns, que va ser parcialment excavada l'any 1958 per un grup d'aficionats de la població, on van quedar al descobert una sèrie de parets que delimitaven àmplies estances; possiblement d'ací prové un fragment escultòric conservat a la Col·lecció Museogràfica local. Es tracta d'una zona que no va ser afectada per les transformacions agrícoles, el que l'ha preservat en un acceptable estat conservació (fig. 64). La neteja va permetre comprovar que aquest con-

junt d'estructures té la mateixa orientació que l'esmentat mur de contenció, amb el qual s'alinea una de les parets; que en el costat oest hi ha un possible corredor orientat N-S, i que en el costat est es veu una xicoteta estructura amb els murs enrogits per l'exposició continuada a l'acció del foc, tal vegada l'indici de la presència d'un forn; aquest

64) Sondeig núm. 8 obert al nord del mur d'*opus caementicium*, entre les terrasses central i inferior

extrem, que caldrà confirmar en futures intervencions, és important perquè podria estar relacionat amb la localització d'unes termes en les proximitats del fòrum. L'orientació de totes les estructures visibles en aquesta zona és similar i sembla respondre a una planificació urbanística.

Doncs bé, a uns 4 m al nord de l'extrem nord del mur d'*opus caementicium* es va delimitar una superfície de 5 x 7 m entre dues d'aquestes parets, en una estança que semblava no haver estat massa afectada per aquelles excavacions. Des d'un principi van començar a trobar-se fragments d'ossos humans, fins que finalment aparegueren dues inhumacions l'extracció de les quals va frenar el ritme dels treballs, de manera que no se'n va poder acabar l'excavació. Els dos esquelets es trobaven en mal estat de conservació, estaven orientats aproximadament E-W i en posició decúbit lateral mirant cap al sud. Aquesta orientació, el ritual seguit i la falta d'aixovar permet plantejar la hipòtesi que es tracte d'una necròpolis andalusina del període califal, que podria datar-se en conseqüència cap al segle X, extrem que s'haurà de confirmar en la pròxima campanya amb la seua total excavació (fig. 65). Un tercer crani es va trobar el darrer dia de la campanya i queda pendent de recuperació. La presència d'aquesta reduïda necròpolis a escassa distància dels abancaments medievals trobats en la

trinxera oberta en la zona nord de la terrassa central, on també es van localitzar dos xicotets forns possiblement metàl·lurgics, permet plantejar la hipotètica relació d'ambdós conjunts amb el que podria ser una ocupació d'època andalusina. També en aquest cas el desenvolupament de les excavacions

65) Inhumació trobada en el sondeig núm. 8

ha mostrat que –contràriament al que pensava inicialment– sí que hi ha una necròpolis a l'interior del recinte de la Moleta, tot i que és d'una època molt posterior a la romana.

Aquesta intervenció ha permès trobar alguns indicis de la proximitat del complex forense com la presència de fragments marmoris i la possible presència d'unes termes, i palesa la intensa transformació que va experimentar la zona amb posterioritat a l'època romana, de tal forma que quan es va establir la possible alqueria andalusina aquesta part de la ciutat ja havia estat quasi totalment desmantellada.

5. Períodes d'ocupació

Les especials condicions de la Moleta per a l'assentament humà han fet que el lloc estiguera ocupat almenys des de l'edat del Bronze. Les ceràmiques pertanyents a aquest període es troben superficialment i en nivells d'ocupació posteriors. Alguns fragments de ceràmica feta a mà trobats pel talús de la meitat meridional de la plataforma superior fan pensar que aquesta zona podria haver estat ocupada en aquesta època. Els fragments de sílex, en poques ocasions amb senyals de talla o pertanyents a instruments identificables, són prou abundants per tota la seua superfície i voltants, i fins i tot es troben en nivells arqueològics posteriors. El millor

exemple és la punta de fletxa amb peduncle i aletes representada en la làmina de les memòries de la SAV de l'any 1879. També podem esmentar les notícies sobre la troballa de destrals de pedra polida, que s'han confirmat en la campanya de 2006 amb la troballa d'un petit exemplar en nivells de rebliment posteriors a l'època romana en la trinxera excavada en la terrassa central. Podem pensar, doncs, en un primer nucli d'habitació reduït en un lloc enlairat i amb una important control visual sobre la vall del riu Cantavella, seguint el patró propi de l'època, semblant a uns altres trobats en la comarca –només en el terme municipal de Morella, Andrés (1994) n'esmenta 17– com el molló de Moixacre i el corral de Santa Àgueda de Morella; l'ereta del Castellar, el Trinquet, la mola del Mas de Roures de Vilafranca (Arasa, 1977), etc.

La primera evidència estratigràfica d'ocupació va aparèixer en el sondeig obert per Pla l'any 1960 a la terrassa central del sector NE de la plataforma inferior, on en el nivell més profund a què va arribar (el V) –i que no va poder excavar del tot– va trobar indicis d'alguna estructura i taques de cendra i carbons que podien pertànyer a una llar. La ceràmica trobada estava feta majoritàriament a mà i presentava algunes formes característiques del Bronze Final, com les cassoles de carena alta, i altres pròpies del Ferro Antic, com són les bases amb peu anular i la tapadora amb botó central, així com tècniques decoratives com la incisió i l'engalba

66) Tomba de la necròpolis tumular excavada a la serra de la Menadella

rogenca, que poden respondre a influències dels Camps d'Urnes del Baix Aragó. Aquestes troballes, no documentades en l'excavació de la trinxera oberta en els anys 2005-2008 a 10 m a l'oest del sondeig de Pla, proven que en un període que pot situar-se en els segles VII-VI l'habitació del lloc comprenia també almenys una part del sector

NE de la plataforma inferior. Aquestes evidències d'ocupació durant el Ferro Antic, contemporània o poc posterior a la de la serra de la Menadella que s'ha documentat mitjançant l'excavació d'una necròpolis tumular (Vizcaino, 2009) (fig. 66), s'han repetit en nivells de rebliment excavats tant en la *domus* de la plataforma superior com en la trinxera de la terrassa central, on també s'han trobat fragments ceràmics decorats amb acanalats en la base del coll que poden ser un poc més antics que els trobats en el sondeig de 1960.

Possiblement el millor conegut dels assentaments d'aquest període en la comarca siga la llima Comuna (Castellfort), on s'han realitzat nombrosos sondeigs amb motiu de la construcció d'un parc eòlic. Els jaciments d'aquest període coneguts a la comarca, estudiats per Andrés (2000), són nombrosos: el castell de Morella, la mola de Morella la Vella, la moleta de Llipús, la mola del Mas d'Aguilar, el tossal del Mas de Sabater, el mas de Macià Querol, el tossal de la Torre-escola i la serra Plana (Morella); el collet dels Castellans (la Todolella); la torre de les Comes (Palanques); el maset de Querol (Sorita); la foia de la Torre (Hortells); la Barcella i el mas Roig (Cinctorres) (Guardiola, 1999; Arasa, 1999), etc. La localització d'una part d'aquests assentaments al llarg del curs del riu Bergantes confirma la importància d'aquest camí natural com a via de penetració dels Camps d'Urnes en la comarca des del Baix Aragó. Els testimonis d'aquesta època, però, no es limiten a la cultura material, sinó que són fins i tot de caràcter lingüístic. Així, l'hidrònim Bergantes és un mot d'origen indoeuropeu que deu correspondre al nom d'algun dels pobles que degueren establir-se per la zona (Arasa, 1989).

El tercer període d'ocupació també va poder ser identificat en el sondeig de Pla, on tant en el nivell anteriorment esmentat (V) com en el següent (IV) la major part dels fragments ceràmics que es van recuperar eren de ceràmica ibèrica. La forma més antiga identificada (urna d'orelletes) pot datar-se en els segles V-IV i la més recent (càlat) és dels segles III-I. Els escassos fragments de vaixel·la fina de taula (campaniana

A i bols hel·lenístics de relleus) i àmfores d'importació (Dressel 1A) són també d'aquesta mateixa època. Superficialment, però, s'han trobat alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV. Com en el cas del període anterior, també en l'ibèric l'única evidència estratigràfica d'ocupació es localitza en el sector NE de la plataforma inferior. Sembla raonable pensar que almenys una part de l'assentament d'aquesta època també devia comprendre la plataforma superior més reduïda i de fàcil defensa, que per haver estat sotmesa a una profunda reestructuració en el període altimperial no ha conservat restes d'ocupació anterior. Possiblement a partir del segle V degué anar desenvolupant-se un assentament fortificat, un *oppidum*, que per la seua superfície i posició assoliria un lloc destacat en l'escala jeràrquica del poblament ibèric a escala comarcal (fig. 67). Les restes de ceràmica ibèrica trobades fora de la Moleta, en el vessant meridional, deuen correspondre a algun xicotet assentament existent situat al seu recer, semblant a altres situats en llocs un poc més allunyats.

Els assentaments d'aquest període coneguts a la comarca són molt nombrosos, més de 40, i en general són de reduïdes dimensions i ocupen majoritàriament llocs enlairats: el mas de les Solanes, el molí del Sol de la Vall, la roca de Migdia, el tossal del Mas de Sabater, el tossal de Bel-trol, la torre-Escola, els Castelletts, la serrada del Mas de Martí, el mas

67) Vista de la Moleta des del SE

de les Solsides, les roques de Beneïto, el mas de la Perera i el mas de Macià Querol de Morella (Andrés, 1994); sant Pere dels Coixos (Forcall); el trossalet del Mas de Rafael (la Todolella); el mas Vell de la Piga (Catí); la lloma Comuna (Castellfort); el mas de Guixo i el Cabeço de Vilafranca

(Arasa, 1977); la foia de la Torre (Hortells); la torre de les Comes (Palanques); El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid) (fig. 68), El Castellar (Cantavella), etc. Per davall d'aquesta categoria n'hi havia una altra de jaciments de reduïdes dimensions que no reunien

68) El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Terol), important *oppidum* ibèric

especials condicions defensives, que a penes són coneguts, com el maset de la Trampa (Forcall), la llometa dels Planassos i l'assagador de Sant Pere (Vilafranca), etc.

Després de la conquesta romana a finals del segle III la importància de la Moleta degué augmentar en el període iberoromà, quan en els segles II-I comencen a arribar en quantitats significatives contenidors amfòrics de vi i vaixel·la fina de taula itàlics, juntament amb els primers denaris republicans que proven la utilització de la moneda com a mitjà de canvi. Les troballes superficials de fragments ceràmics d'aquestes produccions reforcen les febles evidències estratigràfiques proporcionades pel sondeig de 1960. La profunda reforma a què es veu sotmesa la ciutat a partir del regnat d'August ha esborrat igualment els vestigis d'aquest període. Possiblement l'*oppidum* ibèric va experimentar un gran auge i va començar a assolir alguna funció per a l'administració romana, el que consolidaria la seua centralitat en l'àmbit comarcal. En aquesta època degué desenvolupar-se igualment la ruta comercial que des del lloc d'ancoratge de les roques de la Barbada (Benicarló) permetia l'arribada d'importacions i la seua redistribució per una àrea més àmplia que arribaria fins al Baix Aragó (Ramos, 1992). La troballa d'aquestes ceràmiques s'ha vist confirmada en diversos jaciments de la comarca com la serrada del Mas de Martí del

Moll, el tossal del Mas de Sabater (Andrés, 1994), el mas de Carceller i el tossal del Beltrol de Morella; el castell de Cabres; la serradeta de Vergues de Vilafranca; el mas de Rafael (la Todoella); la llometa del Mas de Pau (Portell), etc. I també altres jaciments situats en la franja aragonesa més pròxima, entre els quals es troben El Castellar (Cantavella) (Arasa, 1985-86) i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid) (Arasa, 1983).

Al llarg del segle I aE s'abandonen la major part dels jaciments ibèrics. L'atorgament de l'estatut municipal en el regnat de l'emperador August ve a confirmar tant la singular importància de l'*oppidum* iberoromà com el tracte especial que li va dispensar l'administració romana. La ciutat es va dotar d'institucions de govern i va desenvolupar un important programa urbanístic i de monumentalització, amb la construcció d'edificis públics, tant civils com religiosos, entre els quals destacava el complex forense com a símbol representatiu del sistema, destinat a exalçar la idea

69) Vista aèria de la porta d'entrada a la Moleta

de la *maiestas imperii*. La construcció de la muralla, amb la seua doble funció defensiva i delimitadora de l'espai urbà i com element de prestigi (Rodríguez Colmenero i Rodà, 2007), i d'una xarxa de carrers amb les seues clavegueres i dels banys que requeria tota ciutat, degué completar aquesta renovació edilícia (fig. 69). En aquesta època la població experimenta un important auge demogràfic que es tradueix en l'ocupació de la major part de la superfície de la Moleta. Al mateix temps, la ciutat va passar a administrar un territori d'extensió indeterminada –però sens dubte considerable– que multiplicava la seua població. D'aquesta manera, una modesta població ibèrica es va transformar en una ciutat romana amb monuments que eren la imatge de la força civilitzadora de l'Imperi i l'emblema polític dels nous temps.

L'arrasament de tots els vestigis d'ocupació anteriors prova que el nucli urbà va ser sotmès a una profunda reforma urbanística, quasi total en el cas de la ciutat alta que ocupava la plataforma superior, i també molt important en el sector NE de la inferior, on la construcció del mur de contenció de 70 m de longitud ha quedat com l'únic testimoni d'aquesta pregonera intervenció. Els testimonis conservats denoten una intensa activitat constructiva que també abasta l'esfera privada. La vida urbana es va prolongar durant més de dos segles, ja que a principis del segle III l'organització municipal encara perdurava, segons es dedueix de la dedicatòria que la ciutat va fer a Júpiter Conservador per la indemnitat de l'emperador Caracal·la l'any 212. Al llarg d'aquest període la ciutat degué experimentar canvis, una evolució que ens resulta desconeguda. La considerable superfície de la formació geològica va permetre absorbir el creixement de la població, cosa que explica l'absència quasi total de restes en zones extramurs. En punts un poc més allunyats, com el mas de Sebastiana i el cabeço de la Moleta, s'han trobat ceràmiques d'època imperial que deuen correspondre a un hàbitat periurbà que devia ser més nombrós i incloure altres llocs amb funcions diverses com tallers, forns, etc.

Possiblement la decadència de la ciutat va començar en el segle II, i en podem veure un indici en el fet que la *domus* excavada s'abandona aleshores i s'ensulseeix. Però el final de la vida urbana a la Moleta, i de l'ocupació de la major part del jaciment, sembla que pot situar-se amb prou seguretat cap al tercer quart del segle III dE. Això es dedueix d'un argument negatiu com és la notable escassetesa d'importacions de ceràmiques del segle IV, majoritàriament africanes, entre les troballes superficials. I sobretot dels resultats de les excavacions realitzades, tant les de 1960 com les de 2001-2008, en les quals s'ha pogut datar el final de l'ocupació mitjançant l'aparició de TSA C, que comença a arribar a Hispània a partir dels anys 220-230. Aquestes són les ceràmiques romanes més recents que s'han trobat en els sondeigs efectuats a l'àrea on se suposa que podia estar ubicat el fòrum, especialment en el nivells de l'edifici romà parcialment descobert al sondeig de Pla.

Degué tractar-se, doncs, d'un procés llarg d'abandonament, que va durar al voltant d'un segle i troba paral·lels en moltes altres ciutats, en el que cal interpretar com l'esgotament del model municipal altimperial (Cepas, 1997). S'inicia en el segle II, quan en diversos nuclis urbans com *Emporiae*, *Baetulo*, *Lucentum*, *Munigua*, *Baelo*, etc, comença a documentar-se l'abandonament d'algunes cases i edificis públics, ensulsidecs d'edificis, falta de manteniment de l'equipament urbà, inici de l'espoli d'elements de construcció i desmantellament de les estructures urbanes bàsiques; aquest procés s'accentua en el segle III i afecta també a grans ciutats com *Tarraco* i *Carthago Nova*, on es detecten replegaments urbans. Al llarg del segle III la crisi que arrossega l'Imperi afecta de manera irreversible a moltes d'aquestes xicotetes ciutats que s'abandonen definitivament. Entre les valencianes, el cas més semblant és el de *Lucentum* (el tossal de Manises, Alacant), una xicoteta ciutat de 3 ha de superfície on ja en la primera meitat del segle III es completa el saqueig de l'àrea forense (Olcina i Pérez Jiménez, 1998 i 2003). Un procés d'abandonament més precoç, en els regnats de Claudi i Neró, i ocasionat possiblement per altres

factors, es dona en diverses ciutats de la vall de l'Ebre com la colònia *Victrix Iulia Celsa* (Velilla de Ebro, Saragossa) (Beltrán Lloris, 1985) i San Esteban (El Poyo del Cid, Terol), de topònim antic desconegut. Un poc posterior és l'abandonament de la ciutat més pròxima a *Lesera*, localitzada a El Palao (Alcanyís), que s'inicia cap al 70 dE a partir de la data de rebliment de la cisterna pública (Marco, 2003), i es prolonga fins al segle II. A *Emporiae*, l'abandonament d'algunes cases i el deteriorament dels edificis públics comença a donar-se al llarg del segle II, i al final del III la ciutat és abandonada (Aquilué *et alii*, 1984). A *Munigua* (Villanueva del Río, Sevilla) aquest procés de destrucció i replegament urbà es documenta en el segle III (Schattner, 2003).

El període que comença a partir del desmantellament de la ciutat romana ens resulta molt desconegut. Els segles IV-V només estan representats per alguns fragments de TSA D trobats en superfície i diverses monedes conservades en la col·lecció dels propietaris que corresponen a diferents emperadors del segle IV fins al final de les emissions monetàries romanes. En el segle VI pot datar-se un fragment d'aquesta producció ceràmica de la forma Hayes 99. De manera que probablement la Moleta no es va abandonar totalment, però la població que va quedar devia ser molt escassa. Les restes dels edificis d'aquest període, possiblement d'escassa entitat arquitectònica, degueren ser arrasades per l'ocupació posterior i les transformacions agrícoles. Al període visigòtic i els primers segles d'ocupació andalusina poden pertànyer alguns fragments ceràmics descontextualitzats. La troballa en el jaciment pròxim del barranc dels Cirerers (Cinctorres) d'una placa de cinturó que pot datar-se en el segle VII (Arasa, 1991), juntament amb una altra peça semblant procedent de Bel i actualment perduda, confirma l'existència a la comarca d'un poblament disseminat en aquest període. D'altra banda, els murs d'abancament trobats en la trinxera de la terrassa central corresponen a un moment incert que pot situar-se probablement en el període andalusí; amb ells estan relacionats els petits forns possiblement metal·lúrgics trobats en

aquesta mateixa excavació, potser dedicats a l'aprofitament de la ferralla trobada entre les ruïnes de la ciutat romana. Alguns escassos fragments ceràmics trobats en superfície i una moneda almohade conservada en aquella col·lecció proven l'ocupació del lloc en aquest període. Aquesta degué continuar amb posterioritat a la conquesta cristiana, ja que en aquesta mateixa col·lecció hi ha un dineret de Jaume II. També diversos fragments de ceràmica vidriada trobats en alguns sondeigs i en superfície, així com una moneda de Felip IV d'aquesta col·lecció, proven almenys la freqüentació del lloc en els segles XVII-XVIII.

6. La localització del fòrum i altres consideracions sobre la ciutat

En relació amb les ciutats romanes valencianes, quant al seu origen i localització, *Lesera* –com totes amb l'excepció de *Valentia*– té les seues rails en un nucli ibèric, i també com totes amb l'excepció d'*Ilici* –que es troba en el pla– es localitza en un indret alt de fàcil defensa. Durant el període imperial, el creixement de la ciutat no desborda la formació geològica que ocupa, de manera que no canviarà de lloc com *Edeta* o s'estendrà pels peus de muntanya com *Saguntum*, *Dianium* i la Vila Joiosa, sinó que seguirà ocupant el seu emplaçament original com *Lucentum*. *Lesera* és, amb *Saetabi*, l'única que se situa en l'interior i lluny de les planes litorals on es troben la resta de ciutats, i a causa de la seua llunyania de la costa és la que té menor projecció marítima. Des del punt de vista de les comunicacions, per raó d'estar situada en una comarca muntanyosa de l'interior *Lesera* és la que es troba més aïllada. Això no obstant, està ubicada prop d'una cruïlla de valls fluvials i devia trobar-se en el traçat d'un camí que des de la via Augusta es dirigia cap a *Caesaraugusta*.

La considerable superfície de la formació geològica on se situa la ciutat de *Lesera* –poc superior a 7 ha- i les especials condicions de la seua topografia, juntament amb els factors particulars de desenvolupament històric, van fer que el creixement demogràfic i per tant urbanístic no

desbordara el recinte emmurallat situat sobre la cinglera de la plataforma inferior. A l'interior d'aquest, l'estimació de la superfície realment ocupada no pot ser més que aproximada. Un primer càlcul es pot fer a partir de la suma de les superfícies on els vestigis d'ocupació permeten confirmar una àmplia cobertura urbana, o siga, la plataforma superior i el sector NNE de la inferior, que fan un total de 3 ha, a les quals caldria afegir una part de les franges laterals de la plataforma inferior on també hi ha indicis d'ocupació. Amb prou versemblança podem arribar-hi a un mínim de 4 ha efectivament ocupades. És possible que no tota la superfície *intra muros* estiguera urbanitzada, bé per les seues particulars condicions topogràfiques, bé perquè determinades zones assolien altres funcions. Però resultaria estrany que aquestes foren precisament la franja de la plataforma inferior que mira a llevant i l'extrem que mira a migdia, ja que aquestes solen ser les que s'ocupen de manera prioritària per la seua orientació.

Entre les ciutats valencianes, la superfície de *Lesera* es troba en un segment intermedi entre la de les més petites com el municipi *Lucentum*, amb només 3 ha, i la de les més grans com la colònia *Valentia*, que en el període imperial arriba a tenir 20 ha. En un segment intermedi queden altres ciutats com *Saetabi*, amb una superfície estimada entre 8 i 10 ha, i la colònia *Ilici*, amb una superfície calculada de 10 ha. Pel que fa a les ciutats més pròximes, l'existent a El Palao (Alcanyís) té una superfície de 3 ha, i la de La Muela (Hinojosa del Jarque) se situa sobre les 10 ha. Una altra ciutat ben coneguda com *Segobriga*, amb una major importància històrica i un grau de monumentalització notablement superior, té també una superfície de 10 ha. Entre les ciutats de la Bètica, *Munigua* només té 4 ha de superfície i *Baelo Claudia* 10 ha. En aquest segment mitjà se situen altres ciutats com *Iluro* (Mataró), amb una superfície d'entre 7 i 8 ha.

Com succeeix en molts casos de ciutats romanes en què la recerca es troba en un estat inicial de desenvolupament, el problema de la ubicació del fòrum no està resolt i només en podem plantejar una localització hipotètica basada en indicis arqueològics i arguments topogràfics (Arasa,

2006a). L'emplaçament més natural seria a la part alta de la ciutat, com era freqüent en les poblacions d'origen indígena que ocupaven un lloc enlairat –el cas de *Saguntum*– i també el d'aquelles de nova fundació amb una localització semblant –el de *Bilbilis*–. Aquest és el lloc que atorga una major visibilitat i teatralitat monumental. Però la plataforma superior de la Moleta és estreta i llarga i per això no presenta molt bones condicions topogràfiques per acollir el centre monumental de la ciutat; a aquesta raó s'afegeix el fet que no s'hi conserva cap indicatiu de l'existència d'estructures arquitectòniques de caràcter monumental –ni tan sols dels treballs de regularització de la roca per al seu assentament– ni de cap cisterna pública que hi puguin estar relacionades. L'altra possibilitat que queda per a l'emplaçament del complex forense és el sector NE, a on s'accedeix des de la porta d'entrada a la ciutat a través d'un carrer en pendent. Es tracta d'una àmplia superfície inclinada cap al SE, amb un total de 1,6 ha, que va ser regularitzada en època romana mitjançant la construcció d'almenys dues grans terrasses que degueren exigir grans obres de terraplenat (fig.

70) Vista aèria del sector NE de la plataforma inferior

70). L'espai central d'aquest sector és una terrassa sostinguda per un llarg mur de contenció de 70 m de longitud que té una superfície de 2.800 m², de manera que hi cap un centre monumental de modestes proporcions com el que devia tenir *Lesera*.

Un emplaçament com aquest, en què el fòrum quedaria a menor altura que l'extrem nord de la terrassa rocosa on estava situat i que tota la plataforma superior de la Moleta, es justificaria per raons topogràfiques, al mateix temps que trobaria suport

en l'existència de l'esmentat mur, les característiques tècniques, llargària i potència del qual pareixen pròpies d'una obra pública destinada a servir de contenció a una terrassa on devien trobar-se estructures de caràcter monumental com les que formen part d'un fòrum. Aquest es trobaria així a una distància aproximada de 120 m de la porta i en el centre de l'espai obert més extens de la ciutat. Aquesta posició no resulta tan estranya si recordem casos com el de *Segobriga*, on el fòrum es troba a curta distància de la porta principal de la ciutat i alçat sobre una gran terrassa elevada sobre el carrer d'entrada (Abascal, Almagro i Cebrián, 2002); igualment, aquest complex monumental queda a una cota notablement inferior que la part alta de la ciutat. També en el cas de *Valeria* el fòrum es troba en una zona de difícil orografia situada per davall de la part alta (AADD, 1987). Aquests exemples ens permeten veure com les raons topogràfiques són determinants a l'hora de seleccionar una espai ampli per a l'erecció del fòrum de la ciutat, mentre que altres com la centralitat, la proximitat a la porta o que aquest no ocupe la part més elevada sembla que resulten secundàries.

En aquelles ciutats que ocupen llocs elevats que presenten importants desnivells, també és freqüent que l'erecció del fòrum exigisca la construcció de murs de contenció que poden arribar a tenir dimensions considerables i fins i tot que comporten la construcció de criptopòrtics. Ho podem veure en alguns dels casos esmentats com *Saguntum*, on la plaça cívica ocupa l'espai intermedi entre dos cims del tossal del Castell, els murs de contenció estan reforçats amb contraforts pels costats N i NW i els fonaments del fòrum s'assenten sobre la roca situada a una profunditat màxima de 17 m (Aranegui, 2004); a *Segobriga* ocupa un espai en vessant que va exigir importants desmunts pels costats sud i est i la construcció en el seu costat nord d'un mur de contenció amb una gran estructura subterrània o criptopòrtic que servia per suportar un pòrtic superior; els casos esmentats de *Bilbilis* i *Valeria* (Jiménez, 2009), o entre les petites ciutats itàliques, el de *Iulium Carnicum*, on el fòrum es va erigir en una terrassa inclinada

cap al sud amb un desnivell de 3,50 m que va exigir la construcció d'un criptopòrtic en aquest costat per davall de la basílica (Villicich, 2007), etc. Aquest degué ser també el cas de la terrassa on s'assentava el fòrum de *Lesera* (fig. 71a-b).

En la terrassa central hi cap de llarg una petita plaça porticada –com devia ser la d'aquest modest municipi– semblant a les que trobem en altres ciutats de rang i importància aproximades. Un model hipotètic podria ser el d'una plaça rectangular amb la mateixa orientació del mur, el temple situat en el costat nord i la basílica en el lateral oest o

sud. Un exemple pot ser el del municipi *Lucentum* (el tossal de Manises, Alacant), on el complex forense ocupa una posició central en el teixit urbà amb una superfície aproximada de 1.110 m², la plaça adopta una forma rectangular de 21 x 13,50 m (283,5 m²) i devia estar porticada per tres dels seus costats; un doble pòrtic en el lateral sud podria haver fet la funció de basílica (Olcina, 2007). Quedaria lluny, doncs, de casos com el de *Segobriga*, on la plaça té unes dimensions de 38,60 x 32,70, amb una superfície de 1.262 m².

Però en el cas de *Lesera* la longitud del mur de contenció i la forma de la terrassa central també permet l'existència d'una plaça cívica més estreta i llarga. Aquesta forma de rectangle allargat que no segueix la proporció

71) a) Tram septentrional d'*opus caementicium* del mur de contenció de la terrassa central; b) tram central d'*opus vittatum*

vitruviana no és estranya i la trobem en *fora* de ciutats itàliques de la Cisalpina com *Sassina*, *Lunae*, *Augusta Bagiennorum*, etc (Maggi, 1999). D'altra banda, el fet que el mur de contenció tinga tres trams diferents pot trobar explicació en la presència de zones amb funcions i necessitats arquitectòniques diferents en la terrassa: el tram septentrional i meridional, ambdós d'*opus caementicium*, podrien justificar-se per la presència de sengles estructures monumentals como el temple i la basílica, mentre que el central i més llarg era d'*opus vittatum* perquè potser no suportava més que una estructura lleugera com el pòrtic est de la plaça, que no tindria una amplària superior als 4,5 m que té el pòrtic oriental del fòrum de *Lucentum*. Una disposició tripartida semblant, on la basílica es troba enfrontada al temple, sovint amb una disposició axial, està àmpliament documentada en nombrosos complexos forenses de majors proporcions de l'època augusta i juli-clàudia (Gros, 1996): *Forum Segusiavorum* i *Lugdunum Convenarum* en la Gàl·lia, *Baelo Claudia* i *Clunia* en Hispania, etc. Aquest esquema el trobem també en les places d'algunes petites ciutats itàliques com *Augusta Bagiennorum*, *Brixia*, *Iulium Carnicum*, etc (Villicich, 2007). Aquesta disposició, però, plantejaria el problema de l'entrada a la plaça, donat que el costat sud és el que resulta accessible des del vial d'entrada i l'est està ocupat pel mur de contenció. Són encara moltes les qüestions pendents de resoldre i només el desenvolupament de les excavacions podrà contribuir a obtenir respostes.

Recordem ara la descripció que fa Llorente (1876) en la primera notícia sobre la Moleta, on esmenta “una gran meseta cubierta de cespèd, con paredes de un palmo de altura”. Pocs mesos després, Ferrer (1876) dóna a conèixer una carta de V. Molinos on aquell li explica que ha començat els treballs de llaurada dels bancals i són freqüents les troballes, entre les quals hi havia “pisos labrados de piedra” y “sillares con cornisa pulida”. Quan anys després Llorente (1887) relata la seua visita al jaciment, ja diu que “la primera meseta está dedicada al cultivo de cereales”. De les restes que esmenten aquests autors poca cosa queda avui. Probablement

tot va ser desfet en transformar la finca per a la seua explotació agrícola. I cal tenir en compte que ja aleshores les ruïnes devien trobar-se prou espoliades per l'aprofitament de pedra llaurada i per l'existència de forns de calç –documentats al final del segle XVII– que degueren contribuir molt activament a fer desaparèixer les restes arquitectòniques conservades. Aquestes ja devien haver estat afectades de manera important en l'antiguitat per una primera fase d'espoli en el període de declivi de la ciutat i sobretot a partir del seu abandonament. Només si tenim en compte aquestes raons podem comprendre l'estat actual d'arrasament del jaciment i la nul·la presència a simple vista d'estructures monumentals i elements arquitectònics decorats. Aquest fet és normal en els centres monumentals de moltes ciutats romanes com *Bilbilis* o *Lucentum*, que han estat espoliats i han servit de pedrera per a construccions posteriors, dels fòrums de les quals a penes queden els fonaments o simplement les trinxeres de fundació dels murs.

És possible que també a la plataforma superior existira algun edifici religiós, que potser caldria ubicar en el seu extrem meridional, en la xicoteta elevació on la Moleta arriba a la seua màxima altitud. Aquesta posició culminant li proporcionaria l'efecte escenogràfic escaent per a la seua funció. Però com hem vist, ací la roca no presenta cap senyal. Només en el costat NW es veu una filada d'un mur que pot pertànyer a qualsevol tipus de construcció. Si va arribar a existir, potser s'erigia sobre una plataforma construïda.

De manera general, el nivell de riquesa de la ciutat hauria de quedar reflectit no únicament en la monumentalitat dels seus edificis públics, civils i religiosos, sinó també en la sumptuositat dels seus paviments i l'ús del marbre en la decoració. Sobre els paviments mosaics, cal assenyalar que fins ara no se'n coneix cap fragment de *tessellatum*, ni tan sols s'han trobat tesselles en les prospeccions superficials. Un fragment conservat en la Col·lecció Museogràfica, donació de J. Eixarch, que vaig incloure erròniament en un estudi sobre la presència de mosaics en terres de Castelló

com procedent de la Moleta (Arasa, 1998b), és de procedència forana, segons em va comunicar amablement el seu donant. Pel que fa a la utilització del marbre i les pedres acolorades en general, emprades principalment en els aplacats (*crustae*), paviments d'*opus sectile*, inscripcions i escultures, aquests materials lapidis són molt escassos (fig. 72), cosa per la qual –a la llum del que sabem fins ara– el grau de marmorització de la ciutat sembla mínim.

72) Fragment escultòric recuperat en l'excavació de 1958 realitzada al nord de les terrasses central i inferior

A més de l'ara o pedestal tallada en brocatell que es conserva a la Col·lecció Museogràfica, les troballes són comptades. En primer lloc tenim el fragment escultòric conservat en la mateixa col·lecció, possiblement trobat en les excavacions de 1958, que correspon als plecs de la indumentària d'un personatge de proporcions naturals o pròximes al natural: una divinitat, un emperador o membre de la família imperial o un personatge destacat de la ciutat (Arasa, 1998a). Una escultura d'aquestes característiques és molt possible que es trobara situada al fòrum de la ciutat, de manera que la seua presència és un important indicatiu de la proximitat d'aquest complex. Altres fragments de marbre s'han trobat en les darreres campanyes: alguns, molts esmicolats, a la trinxera de la terrassa central; un altre informe, però que és el de majors proporcions trobat fins ara, en la neteja d'un dels murs excavats en 1958; un altre resulta visible en el sondeig 8 obert en la zona d'aquestes excavacions i ha quedat pendent d'extracció; un fragment de reduïdes dimensions amb una motlura de bocell –que potser pertanyia a un monument epigràfic– es va recuperar en una de les parets de l'edificació moderna existent en la zona nord de la plataforma inferior; i, finalment, un xicotet fragment de

morter trobat superficialment. Tots són de marbre blanc i es concentren al voltant de l'àrea on suposem estava emplaçat el fòrum de la ciutat, el que suposa un índex més que reforça aquesta hipòtesi. Recordem que no hi ha referències a aquests materials en la bibliografia del segle XIX. Aquesta escassetesa extrema d'elements ornamentals no sembla normal i possiblement no es correspon amb la realitat de la ciutat altimperial. Cal esperar algunes troballes que permeten acréixer tan reduït inventari, però desconexem l'abast de l'espoli experimentat i fins a quin punt l'arrasament de les ruïnes pugua haver afectat a aquest tipus de materials.

Una altra qüestió no resolta és el de l'aprovisionament d'aigua. Les condicions topogràfiques de la Moleta fan que siga pràcticament impossible efectuar-lo per mitjà d'una conducció, de la mateixa manera que succeeix en altres ciutats amb emplaçaments semblants com *Bilbilis* i la part alta de *Saguntum* i *Saetabis*. Aquests condicionants topogràfics són els que expliquen la construcció de grans dipòsits públics en els fòrums d'aquestes ciutats per a garantir l'abastiment de la població. Entre els assentaments de major importància i més pròxims a la Moleta trobem un exemple d'aquestes infraestructures hidràuliques al nucli urbà existent a El Palao (Alcanyís), on hi ha una cisterna d'uns 90 m² de superfície i una capacitat mínima de 320 m³ que data del segle II aE i per les seues proporcions es considera de caràcter públic (Marco, 2003). Un cas semblant, però de menors proporcions, és el de la cisterna excavada en la roca de El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid), que també podia haver estat pública (Arasa, 1983). Per les seues especials condicions topogràfiques, en el cas de *Lesera* les cisternes devien resultar imprescindibles i cal suposar que se'n trobaran més. D'altra banda, aquests dipòsits eren necessaris per a l'aprovisionament d'unes instal·lacions –els banys– que són propis d'una ciutat romana. Pel que sabem fins ara de la Moleta no hi ha indicis de la seua existència, però haurien d'estar situats en el sector septentrional de la ciutat, no molt lluny del fòrum. Per aquestes raons podem suposar que en el subsòl del fòrum podien haver, segons podem veure en els casos de

Saguntum i *Bilbilis*, una o més cisternes de caràcter públic. En aquesta terrassa el desnivell existent entre la zona nord i oest i la central facilita l'arreglada d'aigües i possibilita l'existència d'almenys una cisterna construïda aprofitant un dels dos panys del mur de formigó.

7. El municipi i la societat de *Lesera*

La informació històrica que tenim sobre la ciutat de *Lesera* és mínima: es limita a la seua menció pel geògraf Claudi Ptolemeu cap a la meitat del segle II dE, i a la que ens proporcionen les cinc inscripcions recuperades a la Moleta (fig. 73). La primera és l'única font literària que l'esmenta; aquest silenci de les fonts antigues és possiblement el reflex de la seua escassa importància i del nul protagonisme que va tenir en els fets històrics que aquestes narren. La Geografia de Ptolemeu és una mena d'atles del món aleshores conegut, un compendi de dades sobre ètnies, ciutats, rius, serres i accidents costers amb les seues coordenades que el també astrònom i matemàtic va redactar en grec des del seu lloc de treball a la biblioteca d'Alexandria (Egipte). En els manuscrits a través dels quals s'ha transmès aquesta obra el topònim de la ciutat figura amb les variants *Lessira* i *Lassira*. La forma epigràfica *Lesera* que es conserva en la inscripció de Morella no canvia molt en relació a aquestes: les variacions vocàliques poden explicar-se pel procés de transmissió i no són necessàriament significatives. Així doncs, pot acceptar-se que es tracta del mateix topònim. D'altra banda, Ptolemeu inclou *Lesera* en el territori de l'ètnia ibèrica dels Edetans, fet que només deu tenir un significat de caràcter cultural.

73) Mapa de Ptolemeu d'un manuscrit dels segle XV conservat en la Biblioteca Històrica de la Universitat de València

Un estret paral·lel amb aquest topònim el trobem també en les fonts antigues en un fragment conservat de l'obra geogràfica d'Hecateu de Milet –autor grec que escriu cap al 500 aE, per tant més de sis segles abans que Ptolemeu– on fa una descripció de la costa oriental de la península ibèrica en què esmenta el riu *Lesyros*, que diversos autors identifiquen amb el Millars o algun altre dels tres existents entre aquest i l'Ebre: la rambla de Cervera, el riu Cervol o el riu de la Sénia. La relació directa entre aquest hidrònim i el topònim de la ciutat és difícil de justificar si ens atenem a què aquests rius queden lluny del lloc on aquesta se situa, per la qual cosa no pot descartar-se que es tracte d'una simple coincidència onomàstica. En l'hydrònim, Villar (2000) identifica l'arrel *ura/uria/uris* (“riu”) i assenyala la seua inclusió bé en el conglomerat indoeuropeu, bé en l'ibèric/basc. En el topònim sembla que pot identificar-se a més l'arrel *lés-* que podria ser d'origen indoeuropeu i compta amb diversos paral·lels (Arasa, 1987a). En l'onomàstica preromana hispànica trobem igualment alguns mots que hi podrien estar relacionats, tant en alfabet ibèric: *lasira* (?) (Untermann, 1990); com en antropònims llatinitzats: *Lesso*, *Lesurindataris* (Abascal, 1994).

Els epígrafs trobats en la ciutat són una ara votiva, un pedestal honorífic o altar i tres monuments de caràcter funerari (Cebrián, 2000). Aquestes inscripcions s'escalonen cronològicament al llarg de tres segles: dos dels epitafis són del I dE, un altre i el pedestal o altar són del II i l'ara votiva és de principis del III. La inscripció de major interès és un bloc prou danyat que es conserva encastat a 3,50 m d'altura en la façana de l'antiga casa de Piquer, a la plaça dels Estudis de Morella (CIL II², 14, 770) (fig. 74). Però abans de passar a exposar el contingut del text, explicaré breument el que se sap sobre el seu origen. L'esmenta per primera vegada el cronista Beuter en 1538, quan es trobava “en una masada en la partida que es diu la Vespa prop de Morella”. A principis del segle XVIII l'arxipreste forcallà G. Rosselló de la Torre explica que s'havia traslladat a Morella: *in pariete sumptuose Domus Aldearum, iuxta Grammatice Liceum Collocato*. Aquest trasllat devia haver-se efectuat cap al final del segle XVII

o principis del XVIII, abans de la seua mort l'any 1716. La Casa dels Estudis va ser comprada a principis del segle XIX per J. Piquer, que la va tornar a edificar i va tornar a encastar la inscripció en la seua façana. Sobre el seu origen, sabem gràcies als treballs de J. Eixarch que en 1593 “la molatella d'en Miquel Salbre” va passar a formar part del patrimoni de la família Maçaner de Forcall, que també era propietària de la masia de la Vespa, i que fins aleshores havia estat un dels límits del mas d'en Joan Maçaner. Exis-

74) Inscripció CIL II², 14, 770
conservada a Morella

teix, doncs, una mínima relació que explica la seua procedència i trasllat a un lloc del terme municipal de Morella, d'altra banda no molt allunyat de la Moleta.

L'epígraf és part d'una ara o altar a la qual li falta la base i el coronament motlurats, que conserva el text parcialment esborrat d'una dedicatòria de la ciutat a Júpiter, màxima deïtat del panteó romà, en la seua advocació de *conservator* (salvador), que va ser consagrat i erigit amb motiu de la *incolumitas* (indemnitat) de l'emperador Caracal·la (Alföldy, 1977a). La informació que proporcionen els autors antics permet confirmar i datar els fets que donen explicació a aquesta dedicatòria. Es tracta de la pugna pel tron que l'emperador va mantenir amb el seu germà Geta i que va finalitzar amb la mort d'aquest cap al final de l'any 211, que Caracal·la va presentar com si ell hagués estat la víctima i gràcies a la intervenció divina s'hagués salvat en l'últim moment (fig. 75). En commemoració de la suposada salvació de l'emperador –i seguint les directrius marcades per la propaganda oficial– es van erigir dedicatòries a Júpiter en moltes ciutats de

75) Retrat de l'emperador
Caracal.la (212-217)

l'Imperi, que poden datar-se en el curs de l'any 212. Aquesta és l'única conservada en les províncies hispàniques.

A més a més, l'ara conservada a Morella resulta del major interès per tal com és l'única inscripció que esmenta la ciutat, encara que no fa referència al seu rang municipal. La dedicant és la *res publica Leserensis*, és a dir, una comunitat urbana designada amb una expressió freqüentment utilitzada en els segles II-III per a referir-se a les ciutats, seguida del seu gentilici. Segons ha demostrat Dardaine (1993) en el cas de la Bètica,

aquesta expressió s'empra en les províncies hispàniques per a designar municipis i colònies de manera quasi exclusiva. Aquest és justament l'únic document epigràfic que tenim sobre el topònim de la ciutat, que a partir del gentilici podem restituir com *Lesera*, amb una forma molt semblant a la que figura en la Geografia de Ptolemeu. La semblança és suficient com per a concloure que sens dubte es tracta de la mateixa ciutat.

Aquesta inscripció formava part d'un monument –un altar– que per la seua naturalesa devia estar situat amb seguretat al fòrum de la ciutat, tal vegada al mateix Capitoli o molt pròxim a ell. Aquest és també, fins ara, l'únic document de caràcter religiós trobat en la ciutat, i de manera significativa és una dedicatòria a Júpiter. Possiblement, també els habitants de *Lesera* retien culte a algunes de les divinitats més freqüentment esmentades per l'epigrafia o representades mitjançant escultures: Mercuri, Minerva, Fortuna, Hèrcules, etc, encara que pel moment no hem pogut documentar la seua presència.

Pel que fa a la resta d'inscripcions, hi figuren cinc ciutadans, cap dels quals presenta el *cursus honorum*, de manera que no podem saber si algun

d'ells va ser magistrat del municipi. Dos d'aquests personatges estaven inscrits en la tribu Galèria (Wiegels, 1985): *Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus*, a qui està dedicat el pedestal o altar del segle II dE (CIL II², 14, 771), i *C. Iulius Gal. Fronto*, a qui està dedicada una estela que pot datar-se cap al final del segle I dE (CIL II², 14, 772) (fig. 76). La *Galeria tribus* en què estan inscrits aquests ciutadans de *Lesera* era, a Hispània, la tribu de les comunitats urbanes privilegiades abans del període flaví, és a dir, entre

76) Coronament d'estela CIL II², 14, 772 conservat a la Col.lecció Museogràfica local

l'època de Cèsar i el regnat d'August. Tanmateix, *Lesera* no figura entre les ciutats que apareixen en la *Naturalis historia* de Plini, obra que va ser acabada poc després de la concessió del *Latium universae Hispaniae* per decret de l'emperador Vespasià en la seua censura del 73/74, que va permetre la conversió en municipis de dret llatí dels *oppida* hispànics encara no privilegiats. Però el naturalista va extraure la informació que aquesta obra conté sobre les ciutats de l'obra geogràfica d'Agrippa, que l'ajudant d'August va compondre poc abans de l'any 12 aE. Per tant, el fet que *Lesera* no figure en l'obra de Plini significa que probablement va ser privilegiada després d'aquesta data i abans de la mort d'August el 14 dE (fig. 77). És molt improbable que es produís un canvi de condició jurídica d'aquesta ciutat en el període que va des de la mort d'August fins a l'esmentat decret de Vespasià perquè aquesta situació és molt poc freqüent en les províncies hispàniques. Això no obstant, i de manera força prudent, alguns autors com Abascal i Espinosa (1989) consideren aquesta ciutat com un municipi preflavi del qual no pot precisar-se la data de constitució.

En conclusió, podem dir que molt probablement *Lesera* va ser privi-

77) Retrat de l'emperador August
(27 aE-14 dE)

legiada amb l'estatut jurídic de municipi, és a dir, de ciutat romana habitada per ciutadans romans i regida per les seues pròpies lleis i ordenances, en la segona meitat del regnat d'August, és a dir, entre el 10 aE i 14 dE. Tot i que el nombre de testimonis epigràfics és encara molt reduït i noves troballes poden modificar aquestes conclusions, sembla improbable l'origen flavi del municipi que jo mateix havia proposat (Arasa, 1987a), pel fet que cap dels ciutadans coneguts fins ara està adscrit a la tribu Quirina, que era la de la família flàvia. D'altra banda, i tornant a l'obra de

Plini, podem recordar que no estan documentades les tribus d'un total de 14 comunitats privilegiades de la província Tarraconense que aquest autor esmenta, entre altres *Bisgargis*, que segueix sent una ciutat perfectament desconeguda. El cas de *Lesera* –que com hem vist no figura en la seua obra– és justament el contrari: coneixem la tribu a què estaven adscrits els seus ciutadans, però no comptem amb cap evidència sobre la categoria jurídica de la ciutat.

Un emplaçament en el fòrum també podia haver tingut la inscripció dedicada a *Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus* i la seua esposa *Papiria C. f. Festa* pel seu fill *Cn. Baebius Taurus* (fig. 78), encara que no expresse en el seu text la preceptiva autorització decurional que hauria de tenir per tractar-se d'un monument de caràcter privat. Com no conserva la cornisa no podem saber si servia de suport a una estàtua de bronze i era un pedestal o un altar: en el primer cas se n'haurien conservat les empremtes de la base i en el segon normalment hi devia haver un *foculus* o superfície rebaixada destinada als rituals. Per no tractar-se d'una inscripció funerària no figura el seu *cursus honorum*, de manera que també ignorem si com sembla ra-

onable aquest personatge –en tant que membre de l’elit municipal– va arribar a exercir alguna de les magistratures pròpies del govern de la ciutat. El que sembla segur és que ambdós n’eren ciutadans destacats. Els pedestals dedicats a particulars eren finançats per les pròpies famílies i en ocasions amb diners públics per decisió del senat local. Per ser un segle posterior i trobar-se en una ciutat allunyada, no sembla que hi haja raons per a creure que aquest personatge siga un descendent d’aquell altre homònim que va sufragar *de sua pecunia* la construcció d’almenys una part del

78) Ara o pedestal CIL II², 14, 771 conservat a la Col.lecció Museogràfica local

fòrum de *Saguntum*, segons ha plantejat darrerament Corell (2005). Aquest tipus de monuments epigràfics són una mostra d’una pràctica habitual de les elits municipals com era l’auto-representació mitjançant inscripcions que podien trobar-se en edificis públics, altars votius, pedestals d’estàtues honorífiques i monuments funeraris. En relació amb aquests, hem de recordar que al vessant est de la Moleta, per on pujava el camí d’accés a la ciutat, hi havia una necròpolis on s’han trobat restes de monuments funeraris que sens dubte corresponen a membres de l’elit municipal. També devien pertànyer a aquest grup els personatges que apareixen en els tres epitafis coneguts, l’esmentat *C. Iulius Gal. Fronto* i els dos que conserven el seu nom incomplet, només amb una part del seu cognom: *---]panus* (fig. 79), a qui li dedica el monument la seua esposa, i *Paul[---*.

A través d’aquestes inscripcions coneixem tres de les famílies més destacades de *Lesera*: *Baebia*, *Iulia* i *Papiria*. Els avantpassats dels personatges que apareixen en aquestes inscripcions podien haver estat ciutadans itàlics emigrats o, més probablement, podien haver adquirit la ciu-

tadania per ser membres de l'aristocràcia indígena local i haver-la rebuda per privilegis personals de líders de la política romana destinats a Hispània en època republicana o a principis de l'Imperi. Justament un dels privilegis més importants dels municipis amb dret llatí era que els membres de les elits de la comunitat que acom-

79) Fragment de placa CIL II², 14, 774 conservat a la Col.lecció Museogràfica local

plien les magistratures municipals rebien per això la ciutadania romana. Tal vegada aquest siga el cas de la família *Iulia*, el gentilici de la qual permet considerar la possibilitat que el seu avantpassat rebés la ciutadania en temps de Cèsar o August. Pel que fa a *Baebius*, és un gentilici molt freqüent a Hispània i particularment en la zona oriental de la província Tarraconense, on a ciutats com *Saguntum* és el d'una de les famílies més destacades i també un dels més nombrosos (Alföldy, 1977b). Quant al gentilici *Papiria*, és l'únic que coneixem al País Valencià, però està ben documentat en general a Hispània (Abascal, 1994).

D'altra banda, el material de què estan llaurades aquestes inscripcions és majoritàriament calcària, però el monument dedicat a *Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus* ho està en jaspí de la Cinta (Tortosa). També d'aquest *marmor dertosense* està llaurada una inscripció del segle I dE conservada a El Morrón del Cid (La Iglesiasuela del Cid, Terol), important jaciment situat a 20 km al sud de la Moleta (Navarro, 1994). El *brocatello*, com es coneix entre els marbristes i erudits italians pel seu paregut amb un brocat d'or sobre fons roig, és una pedra calcària acolorada que s'explota a les pedreres de la Cinta i els Valencians i s'utilitza en el període imperial com a pedra ornamental i suport epigràfic no únicament a les províncies hispàniques,

sinó que s'exporta també a Itàlia a partir del segle IV dE i s'utilitza sobretot en època barroca (Falcone i Lazzarini, 1998; Mayer i Rodà, 1999). De manera significativa, doncs, alguns membres destacats de la ciutat i el seu territori van triar aquest tipus de pedra procedent de la veïna *Dertosa* per a llaurar els seus monuments epigràfics (fig. 80).

80) Llosa sepulcral llaurada en brocatell CIL II², 14, 775 de El Morrón del Cid (La Iglesia del Cid)

Segons hem vist, probablement amb August *Lesera* va entrar a formar part de la llista de ciutats hispàniques que va obtenir la categoria de municipi i els seus habitants van ser inscrits en la tribu Galèria. A partir d'aquest moment, l'aristocràcia local va quedar integrada en un estament privilegiat que rebia el nom d'*ordo decurionum*, per a pertànyer al qual s'exigia un patrimoni mínim que era variable segons les ciutats; des d'aquesta institució les famílies amb major pes econòmic i social van poder promocionar a alguns dels seus membres en l'acompliment de les magistratures municipals i van constituir el Senat local o cúria, l'òrgan suprem de govern (Abascal i Espinosa, 1989). De la mateixa manera que la resta de les ciutats privilegiades, des del moment de la concessió del *status* municipal *Lesera* va tenir un fòrum constituït per una plaça rodejada d'espais porticats, probablement de planta rectangular i pavimentada amb lloses de pedra, al voltant del qual es trobaven els edificis propis de l'administració municipal.

Encara que no tenim cap evidència física d'aquest conjunt monumental, podem fer-nos una idea de com era perquè tots reproduïen a menor escala el model desenvolupat per la *urbs*, Roma. Probablement en la seua capçalera es trobava el Capitoli o temple per al culte a les divinitats

oficials de l'estat: Júpiter, Juno i Minerva. Al seu voltant devien estar situats la basílica, la cúria i el *tabularium* (arxiu), i tal vegada altres edificis també propis de la vida urbana com el *macellum* (mercat) i els *balnea* (banys). Com va succeir en la resta de les ciutats, en aquesta plaça degueren anar erigint-se amb el temps nombrosos pedestals coronats per les corresponents estàtues destinats a honorar les famílies que havien ocupat les magistratures urbanes i les que havien ascendit en l'escala social, a més dels monuments dedicats als emperadors i membres de la família imperial, benefactors de la ciutat i funcionaris destacats de l'administració provincial. A penes sabem res de la societat leserense, però no hi ha constància de –i sembla improbable– l'existència de cap ciutadà de *Lesera* que hagués arribat a ingressar en l'orde eqüestre, cosa per a la qual era necessari demostrar una renda de 400.000 sestercis, i molt menys en l'orde senatorial, on aquest requisit pujava al milió de sestercis.

Com hem dit anteriorment, a l'epigrafia leserense no hi ha cap menció ni dels òrgans de govern ni dels magistrats municipals. Aquests es regien pel principi de la col·legialitat, de manera que n'hi havia dos per cada categoria. Els *quaestores* eren els responsables de la hisenda municipal; els *aediles* ho eren de l'ordre públic, els edificis públics, l'aprovisionament de la comunitat i els jocs públics; i els *duoviri*, eren els “alcaldes” que tenien responsabilitat sobre la jurisdicció i l'autoritat màxima de l'administració local. Al *cursus honorum* dels magistrats pertanyia també el flaminat, que era normalment el sacerdoti amb més prestigi en les ciutats, la funció del qual era atendre el culte imperial en nom de tota la comunitat. Els diferents càrrecs que constituïen la carrera municipal es podien citar en les inscripcions un a un o seguint la fórmula *omnibus honoribus in re publica sua functus*. Com hem vist, l'*ordo decurionum* incloïa els membres de les elits de condició lliure. Doncs bé, els membres del col·legi dels *seviri augustales* van ser normalment lliberts rics, que podien formar part d'aquesta institució destinada a retre culte als emperadors en nom de la segona categoria de la societat urbana.

Les ciutats disposaven d'una caixa pública o tresor amb la qual finançaven les despeses corrents i, en ocasions, la construcció d'edificis singulars com un temple. Això no obstant, una part considerable de les despeses públiques es cobria gràcies a la munificència dels ciutadans rics, que pagaven des de les instal·lacions per a l'aigua corrent, fins a l'aprovisionament de cereals en èpoques de carestia. Però una part significativa d'aquestes mostres de generositat envers la comunitat es materialitzava en iniciatives com l'edificació d'una part del fòrum, un temple, uns banys, la reconstrucció d'un mercat, etc, i sobretot l'erecció d'estàtues en el pedestal de les quals figurava el nom del dedicant. No tenim constància de l'existència d'aquest tipus de pràctiques a *Lesera*, però possiblement la ciutat se'n va beneficiar en algun moment de la seua història. Les ciutats també podien elegir patrons de gran prestigi i influència, com els alts càrrecs de l'administració provincial i els senadors, que podien ser de profit per als seus clients tant per la seua ajuda en assumptes jurídics com per les seues generoses donacions. Aquests podien ser també ciutadans que havien ascendit en l'escala social i que havien rebut els honors més alts que els podia oferir l'administració provincial o que fins i tot havien arribat a formar part de l'aristocràcia de Roma.

Els membres de l'*ordo decurionum* i els pocs personatges que des d'aquest podien haver ascendit a l'aristocràcia imperial, juntament amb els *seviri Augustales*, constituïen junt amb les seues famílies les capes altes de la societat urbana, i com a propietaris rurals, també del territori de la ciutat, però només representaven una minoria de la població. La gran majoria dels habitants restava inclosa en la *plebs*, i d'aquests a penes hi ha constància epigràfica. Entre els membres de la *plebs urbana*, però, hi havia alguns que podien haver assolit un major nivell econòmic. Es tractava de professionals (metges, músics, mestres, orfebres, ferrers, forners, etc), lliberts públics, soldats llicenciats, etc, que ocasionalment figuren en les inscripcions. Fins i tot, en alguns casos hi apareixen esmentats esclaus. De la resta, tan sols les inscripcions de propietat que figuren esgrafiades

en alguns recipients ceràmics ens permeten conèixer els noms d'alguns membres de les classes populars i treballadores, les grans ignorades per les fonts escrites. D'aquestes, de les seues condicions de vida, en general només podem obtenir informació a través de l'arqueologia, de l'anàlisi de la seua cultura material. Mit-

81) Nom esgrafiat sobre bol de la tercera fase de la *domus*

jançant aquests documents escrits sabem que entre l'últim terç del segle I dE i la primera meitat del II encara seguia utilitzant-se l'alfabet ibèric a la ciutat, segons es pot veure en un fragment de sigil·lada hispànica on figura un nom incomplet amb terminació en *-u*. Un altre esgrafiat també incomplet que figura sobre un bol de ceràmica comuna trobat en les excavacions de la *domus* excavada a l'extrem nord de la plataforma superior, i que pot datar-se en el segle II, està escrit ja en alfabet llatí però –a falta d'un estudi més profund– sembla correspondre igualment a un nom indígena segons la seua terminació en *-uru* (fig. 81).

8. L'ús de la moneda a *Lesera* i el seu territori

La història monetària de la comarca comença, segons sabem pel tresor de Morella, en el segle IV. Aquest es va trobar l'any 1862 en un lloc desconegut i d'ell es conserva un grup de 17 monedes gregues a la Biblioteca Nacional de París, que poden datar-se entre els segles VI-IV, amb encunyacions majoritàriament de *Massalia* i *Emporion* i una data d'ocultació al voltant del 350 (Ripollès, 1985). En aquesta època les monedes gregues i púniques són les úniques que circulen per la península i la seua presència pot interpretar-se com la prova d'una activitat de caràcter comercial entre aquesta comarca i la zona costera, on es troba l'important

lloc d'ancoratge de les roques de la Barbada (Benicarló). Aquesta troballa, però, està aïllada i no suposa l'inici d'un procés de monetització, ja que passaran quasi dos segles fins que tornem a trobar monedes.

La moneda és un instrument d'intercanvi que es generalitza amb l'ocupació romana, que estimula el seu ús i el controla, i esdevé un mecanisme d'aculturació de primer ordre. De manera general les troballes monetàries en la ciutat de *Lesera* i el territori que se li atribueix no són molt nombroses. Si deixem de costat les referències generals i ens limitem a aquelles suficientment documentades, les peces procedents de la ciutat poden xifrar-se en una cinquantena i un nombre semblant provenen del territori. Però les referències a l'aparició de monedes i a la seua abundància en la comarca donen a entendre que les troballes han estat molt més nombroses en el passat. Així, sabem que l'afició pel col·leccionisme de monedes de l'historiador Segura y Barreda el va portar a reunir un monetari de més de 500 exemplars, segons notícia del seu nebot Garcia Segura (1898), procedents íntegrament de la comarca i dels seus voltants, que malauradament es va dispersar durant la guerra civil. En la seua obra 'Morella y sus aldeas' Segura y Barreda (1868) assenyala l'abundància de monedes ibèriques i la diversitat de seques a la comarca dels Ports, i precisa que en el seu monetari en tenia més de 40 classes. Hi fa referència concreta a monedes de *Mun. Hibera Iulia* i de *Valentia*. En relació amb la freqüència de les troballes monetàries, també Ortí (1958) fa al·lusió a l'abundància de monedes ibèriques per terres de Morella amb diverses representacions: cavalls, caps de bou, llops i mussols, que s'utilitzaven per al "joc dels diners roïns".

Un aspecte important de la història de *Lesera* és que no va encunyar moneda. No se'n coneix cap on figure el seu topònim, i sembla improbable que aquesta situació canvie amb l'avanç de la investigació perquè les seques hispàniques són prou ben conegudes, tot i que en queden algunes per localitzar. Possiblement l'aprovisionament monetari des de seques pròximes com les de *Celsa*, *Dertosa* i *Saguntum*, de les quals s'han trobat

monedes a la Moleta, va ser suficient per a les necessitats de la ciutat. Aquest fet no té majors implicacions en la consideració de la seua importància en el període tardo-republicà, ni resulta determinant en el seu desenvolupament posterior, ja que com sabem possiblement en temps d'August va ser privilegiada amb la concessió de l'estatut jurídic municipal.

Això no obstant, en els darrers anys la creixent troballa de monedes de la seca *abariltur* en aquesta zona –sempre en quantitats mínimes i no publicades- ha portat alguns autors a proposar la seua localització en les comarques septentrionals de Castelló (Ripollès i Abascal, 2000). Aquesta seca, amb troballes esporàdiques a Empúries, Burriac (Cabrera de Mar) i Eivissa (Ripollès, 1982), venia situant-se a la costa catalana per l'estil, la tipologia i la dispersió de les seues encunyacions. El seu període d'activitat data del segle II i va encunyar semis, quadrants i sextants: els semis amb el cap masculí a dreta i la marca d'emissió *ban* en l'anvers i un bou amb el cap alçat a dreta en el revers; els quadrants amb el mateix anvers i cavall al galop a dreta en el revers; i els sextants amb el mateix anvers i de nou cavall al galop a dreta. Se li atribueixen també dues emissions anepígrafes d'estil semblant. Les llegendes apareixen com *abariltur*, amb dues sèries segons la *r* tinga apèndix o adopte la forma de rombe, i *abari*. Doncs bé, recentment s'ha proposat la seua reducció a la Moleta sense cap altra argumentació que la pròpia importància del jaciment (vegeu: <http://moneda-hispanica.com/ilergavones.htm>). Tot i que –malgrat no haver-s'hi trobat cap moneda– no pot negar-se aquesta possibilitat, sembla que la dispersió del numerari d'aquesta seca assenyala més bé un emplaçament en algun dels *oppida* de major importància existents en la zona costera (Arasa, 2001).

Pel que fa a les monedes trobades a la ciutat, només dues han aparegut en contextos arqueològics que permeten una datació aproximada. La primera és un as d'*Illirta* trobat en el sondeig II de Pla en la zona de la cuina de la *domus* excavada en l'extrem nord de la plataforma superior; atenent a la profunditat a què va ser trobada (1,10 m), possiblement pug

relacionar-se amb la primera fase. La seua presència es justificaria per la pervivència del numerari ibèric fins a moments avançats de l'Imperi. La segona és un bronze de l'emperador Vespasià trobat al sondeig I de Pla, la presència del qual s'adiu amb la cronologia dels materials recuperats en l'habitació excavada, que permeten una datació entre la segona meitat del segle I i el II. Altres monedes s'han trobat en les darreres campanyes d'excavació a la trinxera oberta en la terrassa central del sector NE de la plataforma inferior, però en nivells de reblit i per tant descontextualitzades. A banda de diversos exemplars no molt ben conservats, destaca un as de *Dertosa* encunyat sota el regnat de Tiberi.

Però la major part del numerari trobat a la Moleta està descontextualitzat i prové dels treballs agrícoles o de troballes superficials. El grup més nombrós pertany a la col·lecció dels propietaris, que reuneix un total de 27 monedes ibèriques i romanes i va ser estudiada per Mateu (1981a) (fig. 82). Pel que fa al numerari ibèric, fou encunyat per diferents ciutats segons les conveniències tàctiques dels romans, les necessitats dels pobles indígenes i les diferents fases d'organització de l'administració territorial, i era utilitzat bàsicament per a pagar els impostos i els sous de les tropes romanes i per a l'ús local. En conjunt es coneixen monedes de 5 seques ibèriques en activitat entre el darrer terç del segle II i el primer de l'I aE, entre les quals predominen les de la Vall de l'Ebre: *Bolskan*, *Iltirta*, *Saltuie* i *Kelse*, i entre aquestes les de la primera, una de les que va encunyar major volum de moneda (Ripollès, 1982). Les seques valenci-

82) Làmina de les Memòries de la SAV (1879) amb diferents troballes procedents de la Moleta

83) Denari de Marc Antoni trobat a la Moleta

anes només estan representades per *Saiti* (Ripollès, 2007). Els valors representats són dos: els denaris de *Bolskan* i els asos d'aquesta i de la resta de seques. El panorama que ofereix aquesta reduïda sèrie de troballes és, malgrat la seua pobresa quantitativa, prou representatiu

de les tendències generals de la circulació monetària a la Citerior, amb una presència important de les seques de la vall de l'Ebre.

Quant a les encunyacions de la seca *Roma*, la seua presència és relativament nombrosa i primerenca: es coneixen denaris de diversos magistrats des de mitjan segle II aE: *L. Saufeius* (152), *M. Porcius Cato* (123), *M. Tullius* (120), *P. Cornelius Lentulus* (100), *Cn. Cornelius Lentulus* (88), *Q. Sicinius* (49) i *M. Cordius Rufus* (46), així com un de *L. Porcius Licinius* (118) de la seca *Narbo*. La sèrie acaba amb la presència de sengles denaris de *M. Antonius* (32-31), un dels quals s'ha trobat recentment en superfície (fig. 83). Entre els valors presents destaca el predomini dels denaris, amb absència dels asos de *Ianus* bifront, quadrigats i victoriats, i, entre les seques, la seca majoritària és *Roma*.

Les seques que encunyen moneda amb llegenda llatina, l'activitat de les quals data entre els anys 27 aE i 41 dE, estan ben representades entre el monetari de *Lesera*: *Bilbilis*, *Caesaraugusta*, *Celsa*, *Clunia*, *Emerita*, *Emporion*, *Hibera Iulia-Dertosa*, *Ilerda*, *Ilici*, *Osca*, *Osicerda*, *Saguntum* i *Tarraco*. Les encunyacions més antigues estan representades per un as d'*Emporion* i un semis d'*Hibera Iulia*. La resta correspon a emissions d'August i Tiberi, entre les quals són més nombroses les del primer. Hi destaca el predomini de les seques de la Vall de l'Ebre i de l'àrea catalana, l'escassetat de les seques valencianes, de les quals la més pròxima és *Saguntum* (Ripollès i Llorens, 2002), l'absència de seques bètiques i la presència d'altres dues llunyanes com *Emerita* i *Clunia*. El valor majoritàriament representant és l'as, al qual segueixen alguns semis i un quinari. En general,

l'aprovisionament monetari és sensiblement major durant el regnat d'August que en el de Tiberi.

La moneda d'època imperial és més nombrosa i comprén quasi de manera continuada tot el període, amb una menor presència

84) As de *Dertosa* trobat en l'excavació de la trinxera de la terrassa central

d'exemplars dels segles III i IV. Hi ha presents un total de 20 emperadors i usurpadors: August (17 aE-14 dE), Tiberi (14-37), Claudi (41-54), Vitel·li (69), Vespasià (69-79), Domicià (81-96), Trajà (97-117), Adrià (117-138), Antoni Pius (138-161), Còmode (176-192), Pèrtinax (193), Septimí Sever (193-211), Galiè (253-268), Claudi II (268-270), Probus (276-282), Constanci Clor (292-306), Constantí (306-337), Gracià (367-383), Arcadi (385-408) i Honori (393-423). La sèrie és prou completa i arriba fins al final de l'Imperi i de les encunyacions romanes (fig. 84). Els buits més notables en l'aprovisionament monetari corresponen als períodes que van des de Septimí Sever (211) fins a Galiè (253), i des de Constantí (337) fins a Gracià (367). De manera general, en el reduït conjunt monetari de *Lesera* es poden esbrinar les principals tendències en l'ús de la moneda a la Tarraconense mediterrània (Lledó, 2007). En conjunt, les troballes monetàries a la Moleta confirmen l'alt grau de monetització de la vida econòmica, permeten documentar la utilització de la moneda de manera quasi ininterrompuda al llarg de més de cinc segles i mig, i esdevenen un testimoni fonamental de la seua ocupació i importància en l'antiguitat.

Pel que fa a l'àmbit rural, la troballa de monedes ibèriques i romanes es coneix en diversos punts del territori de *Lesera*. Així i tot, l'extensió de la zona entre els territoris aragonès i valencià, el caràcter dispers de les troballes i la dificultat d'accés a la informació, limiten molt la importància quantitativa de la mostra. De manera general, hi destaquen el castell de Morella i El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid) com a llocs de major concentració, sobretot en el període imperial. Pel que fa al període

ibero-romà, ja Segura y Barreda (1868) esmentava la troballa de monedes ibèriques i romanes al castell de Morella, on diu que “entre la fuerte argamasa de algunos paredones, se descubren multitud de medallas celtíberas, y algunas romanas”; amb seguretat s’assenyala la troballa d’un as de *Kelse*. Quant a El Morrón del Cid, en la bibliografia s’indica l’aparició de “monedas ibéricas con busto y caballo” i es coneix la troballa de dos denaris de *Bolskan*, a més d’una altre en les proximitats. La resta són troballes disseminades per diversos llocs, en ocasions corresponents a un assentament com en el cas del mas de les Solanes (Morella), on s’indica la troballa d’un possible as d’*Untikesken*; un as ibèric frustrat pels voltants de Xiva de Morella (Andrés, 1994); un as de *Bolskan* d’Olocau del Rei, que podria estar relacionat amb l’origen ibèric del castell (Arasa, 1996); monedes ibèriques indeterminades a El Castellar (Mirambell); a Vilafranca s’assenyala l’aparició de “monedas celtíberas” i es coneix la troballa d’un as d’*Orosis* en la població i una moneda ibèrica a la vil·la de la Vilavella (Arasa, 1977); i un semis d’*Arse* y un bronze de *Kelse* al castell d’Asensi de Benassal (González Prats, 1979).

Les encunyacions llatines són encara més escasses. Es coneix la troballa d’un semis d’August de *Tarraco* a Olocau del Rei; un bronze de *Saguntum* entre Mirambell i Forcall; una moneda de *Mun. Hibera Iulia* pels voltants de Cantavella; un semis de Tiberi de *Dertosa* al barranc de la Mare de Deu de la Font (Castellfort); i a Vilafranca s’assenyala l’aparició de monedes “saguntines” pels voltants de la població i es coneix la troballa d’un as de *Celsa* d’August al Maset. En conjunt, com succeeix a la ciutat, entre les seques ibèriques destaca el predomini de les de la Vall de l’Ebre i de l’àrea catalana, i l’escassetat de les valencianes; i quant a les encunyacions llatines, el limitat nombre de troballes només permet comprovar la presència de seques de les diferents àrees més pròximes.

Les troballes corresponents al període imperial són igualment escadusseres i apareixen més concentrades en els dos nuclis anteriorment assenyalats. Al castell de Morella s’indica l’aparició de cinc bronzes de

Vespasià, Trajà, Faustina Minor, Magnenci i Magne Màxim; al mateix casc urbà es van trobar dos bronzes de Claudi i Neró; i de procedència indeterminada però atribuïdes a la població s'assenyala la troballa de monedes de Trebonià, Galiè, Quintil, Carí, Constanci, Decenci i Gracià. A l'hostal Nou (Morella) es va trobar una moneda de Caracal·la. De El Morrón del Cid s'indica la troballa de monedes de plata i bronze de Trajà, Constantí, Cai Cèsar i Filip August; i es coneixen un AE3 de Constantí II, un AE2 de Gordià Pius, un follis de Constanci II i un altre d'Helena (esposa de Constanci Clor). La resta de troballes correspon en algun cas a jaciments coneguts, com el denari de Ti. Caesar di. Aug. i el bronze d'Antoni Pius que segons Segura y Barreda es van trobar al mas de Beltrol (Morella); i en altres a llocs on no se'n coneix cap: dels voltants de Vilafranca s'indica la troballa de monedes de “varios emperadores romanos”, i es coneixen un sesterci de Neró del mas de Cuquello, un as de Titus del mas d'Altaba i dos antoninians procedents del terme municipal. Podem destacar, juntament amb l'escassetat de les troballes, la seua concentració en els dos nuclis esmentats, que mostren la seua activitat al llarg de bona part del període imperial, i l'absència de troballes en les escasses vil·les conegudes.

9. Comerç i vaixella ceràmica

El consum de productes d'importació, tant de caràcter alimentari com de manufactures, va adquirir una importància notable a la Moleta, particularment en el període d'auge de la seua vida urbana. Els antecedents, però, remunten a un període anterior que pot situar-se almenys en el segle VI aE per la troballa superficial d'alguns fragments ceràmics de procedència fenícia occidental. Altres fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV completen el reduït grup d'importacions de l'època ibèrica. D'aquesta manera, es veu com la població participa des de ben prompte en els circuits comercials actius en el Mediterrani occidental. A partir de la conquesta romana, en època tardo-

republicana trobem importacions itàliques d'àmfores vinàries, juntament amb vaixel·la fina de taula de les produccions campaniana A, B i de pasta grisenca, bols hel·lenístics de relleus, ceràmica d'engalba roig pompeïà, gobelets de parets fines i ceràmica de cuina, a les quals cal afegir un fragment d'àmfora púnica de procedència eivissenca.

Al principi del període imperial es dóna una arribada massiva d'importacions ceràmiques de procedència itàlica, fonamentalment de sigil·lada aretina (fig. 85), que mostra la important activitat en què es veu immersa la ciutat des del moment de l'atorgament de l'estatut municipal. D'aquesta producció es coneixen diversos segells: Pla va veure en la col·lecció particular de M. Milián, de Morella, dos segells de *C. Gavius* i *Herf--*, possiblement *Heraclide* –esclau de *P. Cornelius*–, segons la revisió que en va fer posteriorment Martín (1968); en l'excavació de 1960 en va trobar dos de *L. Gellius* i *Cn. Ateius*; i n'hi ha un altre de *Ateius Xanthus* conservat en els fons de la Col·lecció Museogràfica. En les excavacions de la *domus* de 2001-2004 se n'han trobat dos més d'*Ateius* (fig. 86) i *Cn. Ate. Xanth.* Aquests segells poden datar-se de manera general en un període comprès entre els anys 15 aE i 50 dE (Oxé i Comfort, 2000). La major part dels fragments recuperats –molt esmicolats i de petites dimensions– corresponen a formes

85) Segell d'*Ateius* sobre ceràmica sigil·lada aretina

86) Fragment de ceràmica sigil·lada hispànica decorada

llisses, però una base i un fragment dels recuperats en la *domus* pertanyen a una copa decorada.

Quant a la sigil·lada sud-gàl·lica, majoritàriament és de La Graufesenque. Pla va poder veure en la col·lecció particular de M. Milián, de Morella, un segell de *Of. Vitalis*; i en la seua excavació de 1960 en va trobar un altre del terrisser *Mommo*, de La Graufesenque, la producció del qual data del període comprès entre els regnats de Claudi i Vespasià. En l'excavació de la *domus* de 2001-2004 se'n va trobar un altre del terrisser *Cresti*. Entre els materials de superfície conservats a la Col·lecció Museogràfica es troba un segell del terrisser *Of. Iucu*. Es tracta també de fragments de reduïdes dimensions en la seua majoria, que en poques ocasions poden atribuir-se a algun tipus determinat, entre els quals n'hi ha alguns de la producció *marmorata*. Les produccions de sigil·lada hispànica són més nombroses que les anteriors, entre els fragments estudiats resulta majoritària la de Tricio i alguns fragments poden ser de l'obrador de Bronchales; fins al moment no han proporcionat cap segell. Altres produccions ceràmiques amb important presència són les parets fines, entre les quals predominen les llises sense engalba, només alguns fragments presenten decoració a la barbotina i n'hi ha alguns de closca d'ou. Les produccions africanes són poc nombroses, amb una major abundància de la ceràmica de cuina. Entre les sigil·lades resulta més abundant la TSA A, més escassa la TSA C –totes dues trobades en contextos estratigràfics, a més de superficialment– i quasi residual la TSA D, que amb un fragment de lucente de procedència gal·la proporciona la data més recent del període antic.

Els tipus amfòrics presents són els més habituals: Dressel 2-4 i Pascual 1 entre les àmfores vinàries tarraconenses, i entre entre les bètiques per a salades Dressel 7-11, Beltrán IIB i Haltern 70; n'hi ha també de procedència africana i tipus indeterminat. Una troballa interessant és un fragment amfòric amb el segell *Tibisi*, procedent de l'obrador de l'Aumedina (Tivissa, Tarragona), que apareix sobre la vora d'àmfores del tipus Pascual 1 o al coll d'àmfores d'aquest mateix tipus i Dressel 2-4 i

7-11 i que data entre el regnat d'August i finals del segle I dE (Revilla, 1993). D'aquest segell fins ara es coneixia només un altre exemplar al País Valencià (Márquez i Molina, 2005), que significativament s'ha trobat al lloc d'ancoratge de les roques de la Barbada (Benicarló). Finalment, sense deixar el camp de les àmfores, cal assenyalar la identificació d'una possible producció local en un voluminós lot de fragments recuperats d'una excavació furtiva realitzada en una construcció visible a l'extrem NE de la Moleta, tal vegada utilitzats com a part d'un reblit per anivellar el paviment. Alguns d'aquests fragments presenten trets propis d'una coccio defectuosa, formarien part d'un lot rebutjat i per tant haurien de correspondre a una producció local. L'única forma identificada fins al moment, a falta de fer-ne un estudi més exhaustiu, és la Pascual 1, que ens situaria en el segle I dE, el període d'auge de la ciutat. La identificació d'una possible producció amfòrica local pot estar relacionada amb l'existència d'una indústria vinícola en aquesta època al territori de *Lesera*. Es tracta d'una interessant línia de treball sobre la qual cal seguir aprofundint.

10. Altres troballes destacades

Entre el material moble aparegut en diferents èpoques a la Moleta destaca la troballa d'entalles i tésseres. Les primeres anaven encastades en anells i les segones podien tenir diferents funcions com per exemple bons de blat (*tesserae frumentariae*), fitxes de joc (*tesserae lusoriae*), etc. La primera notícia sobre l'aparició d'aquestes peces a la Moleta és de Llorente (1876): "Ningun objeto salía entero, a excepción de las monedas (...) y además unas piedrecitas redondeadas de color rojo, que parecían amuletos (...). No muy distante de allí había sido recogida otra, con caracteres grabados en ambas caras, marcándose en la una las dos iniciales RE, y en la opuesta estos tres, (...). Pero la piedra más notable la había recogido el masovero días antes por aquellas inmediaciones: es una ágata pulida y labrada, lisa por una parte, y por la otra ofrece bien esculpidas, también en

hueco, dos delfines y un tridente; sin duda fue piedra que sirvió para algun dige ó adorno ó alguna dedicatoria a Neptuno”. Aquesta entalla li la va donar el propietari del jaciment a N. Ferrer, qui en una carta li explica que: “La Piedrecita blanca que Ud. me dio la hemos hecho montar en una sortija de oro y llama mucho la atención a todos. En la Sociedad Arqueológica, ésta y la de las letras, todos las alaban mucho y no son pocos los que han venido a verlas”. L’any 1877 el propietari li comunica la troballa d’una nova entalla: “una piedra brillante con una figura apoyando el brazo sobre una ánfora”. En la memòria de la SAV de 1878 es dóna compte de les troballes realitzades per N. Ferrer: “(...) piedras con cifras y letras grabadas en sus superficies (...)”. Una darrera notícia apareix en les memòries de la SAV corresponents a 1879: “(...) varias teseras y un camafeo con un busto en hueco (...)”. En 1887 Llorente dóna compte de la troballa de “teseras y camafeos”.

La notícia més explícita, però, és la que apareix en el darrer treball publicat per Ferrer (1888): “Las *Teseras* son hermosas, muchas, bien conservadas y de distintas figuras geométricas. Las hay romboidales, circulares, ovales, semiovais, en forma de hojas de trébol, de piña, etc. Las inscripciones que ostentan ofrecen caracteres latinos la mayor parte; algunas, celtíberos. Entre las primeras, he anotado las siguientes: a un lado GRATI, al otro VALERI; y respectivamente, GRANI y NERVA; NECR y EF; PAS y VIA; ADV y M; en otras, que sólo tienen inscrita una de las caras, SO; CTP; RVI; VAER; FVS (fig. 87). Los *camafeos* encontrados son muchos, pero los que ahora guarda en su poder el Sr. Molinos ascienden a nueve; uno blanco de ágata, dos negros y siete rojos, todos en perfecto

87) Tèsseres de la col.lecció Molinos

estado de conservación. El tamaño de todos ellos es pequeño; el mayor no pasa de las dimensiones de una peseta. Tienen perfectamente esculpidas varias figuras simbólicas, entre las que recuerdo dos delfines y un tridente agrupados a los lados de una columna, una cabeza de Minerva, dos guerreros de pié, un guerrero bailando delante de una ánfora, etc.”

En 1892, E. Hübner va publicar una téssera ovalada de pedra sílicia que es trobava en poder del col·leccionista sevillà F. Caballero Infante, amb la inscripció RE/LOL (CIL II 6446-7). Posteriorment, la troballa d'entalles i tésseres a la Moleta va ser esmentada també per Balbás (1892), Sarthou (s. a.) i Albertini (1918-19). En 1958, Serra Ràfols va poder examinar superficialment la col·lecció de tésseres i entalles del propietari i explicava que constava de catorze entalles, dotze de cornalina i àgata i dues de pasta vítria, i “prop de déu tésseres amb inscripcions”, i manifestava de la següent forma la seua admiració per aquestes troballes: “Observemos que en lugar alguno de la península conocemos colección tan crecida de estas interesantes piezas, de una sola procedencia. Ni siquiera Emporion, Tarragona o Mérida pueden parangonarse con la Moleta en este concepto”. Finalment, Mateu Llopis (1981b) va abordar l'estudi iconogràfic de les entalles en un breu article realitzat sobre fotografies, sense haver pogut fer un estudi directe de les peces.

De totes aquestes peces esmentades per la bibliografia, avui queden les que formen part de la col·lecció dels propietaris (fig. 88), que comprén a més a més altres objectes. Totes són de procedència segura de la Moleta i van ser trobades majoritàriament en 1876 i els anys posteriors, en el curs dels treballs que van tenir lloc

88) Entalles de la col·lecció Molinos

en aquesta època per al seu aprofitament agrícola. La composició d'aquesta petita col·lecció és la següent: 14 entalles de pedres semi-precioses (àgata i cornalina) i pasta vítria, de les quals 12 estan gravades; 9 tèsseres de pedra amb breus textos gravats; 20 monedes romanes, amb una cronologia que va des de la República (segles II-I aE) fins al Baix Imperi (segle IV dE); i algunes peces de vidre i ceràmica, entre les quals s'esmenten: 2 ungüentaris de vidre, 1 fragment de ceràmica sigil·lada i altres de llànties també ceràmiques.

A falta de fer-ne un estudi iconogràfic acurat, pendent de l'anàlisi directa de les peces que fins ara no ha pogut efectuar-se, els motius representats en les entalles són els següents: Minerva avançant cap a la dreta, Ceres acompanyada de símbols agrícoles, Esculapi amb ceptre i dues serps als costats, bust coronat d'aspecte ambigu que pot representar Apol·lo, possible representació de dos guerrers del cicle troià o dels Diòscurs, possible retrat femení a l'esquerra, Sàtir de perfil mirant a l'esquerra i dansant davant d'una àmfora, dues cigonyes, dos titots caminant cap a l'esquerra, gos o llop encaçant un cérvol, ocell de perfil girat cap a la dreta, dues cornucòpies creuades darrere d'una columna jònica i dos dofins amb un trident enmig. En relació amb la resta de ciutats romanes del País Valencià, la Moleta és un dels jaciments que més entalles i tèsseres ha proporcionat. D'altra banda, la presència de quinze gemmes en aquesta població, a més de resultar cridanera per la seua escassa importància i extensió, la situa com una de les col·leccions hispàniques més destacades de procedència segura.

La troballa de tèsseres de pedra calcària va seguir en 1960, quan en l'excavació de la *domus* Pla va trobar-ne una de forma circular amb les dues cares allisades i restes morter adherit, de 20 mm de diàmetre i 4 mm de grossària, amb el numeral XXV incís en una cara. Recentment, J. Carbó, col·laborador en els treballs d'excavació, se'n va trobar una altra de 16 mm de diàmetre i 4 mm de grossària amb almenys el signe en alfabet ibèric i incís superficialment, que va ser donada a l'ajuntament per a la

89) Tèssera amb una inscripció en signari ibèric

Col·lecció Museogràfica municipal, en la qual se'n conserven algunes més (fig. 89). Finalment, en la campanya d'excavacions de 2008 se'n van trobar dues tèsseres més però anepígrafes, sense signes incisos.

Els objectes metàl·lics, en general escassos i molt deteriorats, es troben ocasionalment en superfície i en les excavacions. Els més freqüents són els claus,

majoritàriament de ferro, de totes les formes i dimensions; eren necessaris per a subjectar les armadures de fusta de les construccions i això explica la seua abundància. Com a peça destacada, en el sondeig I realitzat per Pla l'any 1960 es va trobar part d'un pany en forma de cadenat cilíndric. Els objectes de bronze són més escassos i han aparegut en comptades ocasi-

ons en el curs de les excavacions.

Recordem que en el mateix sondeig

I de 1960 es va trobar l'arc d'una

fíbula. Posteriorment, en la domus

excavada entre 2001 i 2004 es van

trobar unes pinces per a depilació,

una punta de fletxa lanceolada amb

peduncle i un aplic de sítula en

forma de fulla amb el ganxo per a

l'ansa. Finalment, a la trinxera de la

terrasa central es va trobar també

part d'una fíbula molt deteriorada.

La peça més destacada, però, és un

anell de plata trobat en aquest ma-

teix lloc en 2005 de 17 mm de dià-

metre, 6 mm d'amplària màxima i

1 mm de grossària, amb dues lletres

90) Anell de plata amb la inscripció AE trobat a la trinxera de la terrassa central

incises, AE, que deuen ser les inicials del propietari, que per les seues dimensions devia ser de curta edad (fig. 90).

Quant al material d'os, les troballes són igualment escasses i poden destacar-se pel seu nombre les agulles per al pèl de factura senzilla amb el cap rodó, alguna de les quals s'ha trobat sencera en la trinxera de la terrassa central. Com a peça més destacada tenim la troballa del cap trencat d'una petita figura de 25×15 mm que conserva els trets facials representats esquemàticament; per la part superior i pels costats sobresurten unes vo-

91) Cap femení d'os trobat a la trinxera de la terrassa central

res decorades amb incisions que representen el tocat (fig. 91). Aquesta peça, encara en fase d'estudi, pot ser part d'una joguina. Finalment, cal assenyalar també la troballa d'un dau d'os de forma rectangular i 3 cm de longitud, amb la numeració senyalada mitjançant punts i cercles concèntrics incisos.

11. Una aproximació al medi natural en l'antiguitat

Les restes d'origen botànic recuperades en les excavacions de la *domus* de l'extrem nord de la plataforma superior són carbons i algunes llavors. L'anàlisi dels primers permet fer un esbós de la vegetació natural i conreada existent al voltant de la ciutat en el període altimperial (De Haro, 2007). L'espècie (tàxon) més abundant és el pi roig/pi negre (més del 50%), seguida de lluny per la carrasca/coscoll i el roure. Altres espècies presents de manera molt feble (menys del 2%) són: auró, arboç, boix, freixe, ginebre/càdec/savina, noguerola, xop/salze i les fabàcies o papilionàcies. Aquests tàxons pertanyen a diferents formacions vegetals, de les quals el pi és característic de zones muntanyoses meso i supra-mediterrànies. Del bosc caducifoli meso-mediterrani trobem l'auró, el roure, el boix i la noguerola.

El carrascar-coscollar meso-mediterrani està representat per la carrasca/coscoll, ginebre/càdec/sabina, arboç i les fabàcies o papilionàcies, família de la qual formen part les argelagues, ginestes, veces i trèvols. Finalment, dels boscos de ribera són presents el freixe i el xop/salze. Pel que fa a les espècies actualment conreades, s'ha trobat fusta carbonitzada de garrofera i ametler. La presència d'aquestes espècies no implica necessàriament el seu conreu, ja que per exemple l'ametler es troba com espècie silvestre amb anterioritat al desenvolupament de l'agricultura, però en el cas de la garrofera sí que pot destacar-se el fet que apareix per damunt del seu hàbitat natural i cal pensar que es tracta de fusta transportada.

Podem destacar diversos casos particulars de troballes per la seua importància quantitativa o l'especial conservació. En primer lloc, alguns murs de les habitacions davanteres de la primera fase (UUEE 1045, 1075 i 1078), que ha de datar-se a finals del segle I aE, conservaven restes de fusta de pi. Com hem vist, aquesta primera casa és destruïda per un incendi, del qual va quedar una àmplia capa de cendres i carbons (fig. 92) que resultava visible per algunes de les habitacions (UUEE 1040, 1068, 1069); doncs bé, les mostres agafades corresponen en tots els casos a fusta de pi. A l'exterior d'aquesta casa es van trobar les restes d'un forn domèstic que encara estava ple de cendra i carbons (UE 1079); aquests pertanyien majoritàriament (72%) a fusta de pi i en menors proporcions a carrasca i roure. Finalment, en el reblit d'anivellament per a la construcció de la tercera fase de la *domus*, que ha de datar-se al final del segle I aE, es va trobar una

92) Restes de fusta apareguts en un mur de la primera fase de la *domus*

gran bossa de carbons (UE 1040) on la totalitat de les mostres pertany igualment a pi (fig. 93).

Pel que fa a les llavors, que han estat analitzades per G. Pérez Jordà, la majoria de les mostres corresponen a blat nu i només algunes poden correspondre

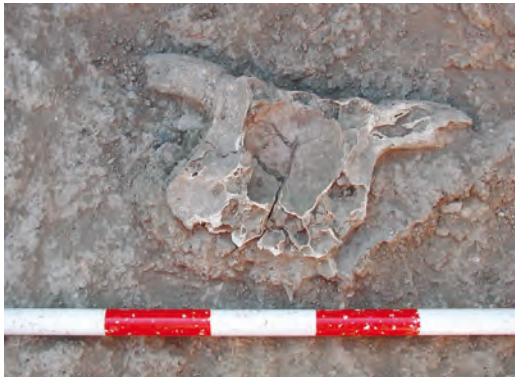
93) Carbons trobats en l'excavació de la *domus*

a espelta bessona, alguna d'ordi vestit i una de mill. Els tres són conreus habituals en aquesta època i podem suposar que també aquestes són de producció pròpia, amb una certa especialització en el blat. A més a més dels cereals, entre els llegums sols podem confirmar la llentilla. Finalment, cap de les mostres correspon a fruiters.

De manera general, a partir de les escasses mostres analitzades sembla que la vegetació existent en aquesta època era semblant a l'actual. Avui les condicions bio-climàtiques situen l'àrea en el pis biogeogràfic meso-mediterrani d'ombrotip subhúmit, associat a formacions de roureda o carrascar, segons les condicions del substrat i l'exposició. La vegetació es troba molt degradada pels aprofitaments històrics (pastura, carboneig, conreu), tot i que hi ha alguns sectors en regeneració natural. Les rouredes prosperen preferentment sobre litologies margoses on floregen freàtics de vessant, com en la Roureda situada a 1 km al sud de la Moleta. Sobre aquesta, les formacions forestals de carrascar s'han desenvolupat en el vessant occidental formant una densa coberta als peus de la cinglera. En ambients frescos i humits situats als peus d'aquesta, en el vessant oriental les carrasques apareixen en combinació amb roures i aurons.

Pel que fa a la fauna, que ha estat analitzada per P. Iborra, cal destacar que el conjunt de les mostres recuperades en les tres fases d'ocupació de la *domus* presenta una gran estabilitat, amb un predomini de les espè-

cies domèstiques: porcs, ovcaprins i bovins. D'aquestes, la primera és la millor representada, cosa habitual en els jaciments d'època romana, on és el principal animal proveïdor de carn. L'alta productivitat dels porcs en propiciaria la cria a l'hàbitat, segons s'observa en els grups d'edat dels animals, amb presència des de neonats fins a adults. A més a més, la pauta de sacrifici presenta una major incidència en animals infantils i juvenils que confirma aquest ús càrnic. Entre els ovcaprins, hi ha un predomini clar de les restes de cabra sobre els d'ovella. Les edats de mort de les cabres, amb una major presència d'animals adults, podria indicar que l'espècie s'aprofitava en vida no sols amb un fi càrnic, sinó també làctic. Les restes de bovins pertanyen a animals adults, cosa per la qual –encara que el seu últim fi va ser l'aprofitament càrnic– és probable que en vida foren utilitzats com a animals de tir i proveïdors de llet (fig. 94). Les espècies silvestres tenen una menor importància i s'han pogut identificar restes de cabra, cérvol, conill, llebre i teixó, de les quals el conill té una major presència. A partir

94) Restes de fauna trobada en les excavacions

de les restes analitzades, la caça sembla que és una activitat poc rellevant i la seua aportació al consum càrnic és molt reduïda. D'altra banda, si valorem la seua presència en termes ambientals, aquestes espècies indiquen un ambient forestal amb clars en l'entorn del jaciment.

12. El territori i el poblament rural

El territori era la superfície de terra adscrita a una ciutat, delimitada per les seues fronteres (*fines*) i sobre la qual aquesta exercia la jurisdicció. Els límits es senyalitzaven amb fites (*termini*) i el fet de no haver-se'n trobat cap al País Valencià impedeix la delimitació dels territoris de les

diferents ciutats. La ciutat assolía el paper de “lloc central” i comptava amb nuclis menors de població que tenien els seus propis territoris, englobats en els de les ciutats, i estaven subordinats al nucli urbà: els *pagi*, *vici*, *castella* i *fora*. Els *vici*, llogarets on residia part de la població rural, i els *pagi*, circumscripcions o districtes, eren peces fonamentals en el control que la ciutat exercia sobre el seu territori. Els *castella* tenien una funció defensiva i normalment estaven ubicats en llocs elevats. Els *fora* eren centres comercials disposats al llarg de les grans vies de comunicació; amb una periodicitat normalment setmanal s’hi organitzaven els mercats (*nundinae*) on acudien els camperols i artesans dels voltants. Un altre significat del territori és el de conjunt de camps dins dels quals cal distingir allò cultivat d’allò no cultivat i els boscos (*loca culta et inculta et silvae*). D’altra banda, els territoris de les ciutats estaven travessats per una xarxa de camins de diferents categories que les enllaçaven entre si i amb les seues zones rurals.

El territori de *Lesera* a penes és conegut i cal pensar que ultrapassaria els límits comarcals i s’estendria també per terres terolenques. La seua delimitació només és possible de manera aproximada en algunes de les seues parts, i això atenent a l’existència d’altres ciutats amb les quals devia afrontar. A l’ENE es troba *Dertosa*, al NNE la ciutat existent a El Palao (Alcanyís) i a l’oest La Muela (Hinojosa del Jarque), aquestes dues de topònim antic desconegut. Molt possiblement devia afrontar amb els *territoria* d’aquestes tres ciutats, i tal vegada també amb el de *Saguntum* cap al sud. La seua extensió devia ser proporcionada a la importància de la ciutat i incloure una àrea en què aquesta podia exercir un paper de control. El nucli d’aquesta hipotètica delimitació ben bé podia ser la mateixa comarca dels Ports, configurada històricament segons el límits del castell de Morella al final del període andalusí, quan aquesta població sembla exercir un paper de nucli central que podria fer de parangó amb l’exercit per *Lesera* en època romana. Al nucli comarcal poden afegir-se altres àrees confrontants com al nord la franja meridional de les conques

dels rius Guadalop i Matarranya, a l'oest la franja oriental de la província de Terol en les antigues Bailies de Castellot i Cantavella i al sud l'extrem septentrional de la comarca valenciana de l'Alt Maestrat. A partir de la localització de les ciutats veïnes de El Palao i La Muela es poden proposar algunes referències geogràfiques per a la delimitació del territori de *Lesera* per aquests costats: cap al nord la distància mitjana entre els dos nuclis urbans se situa aproximadament en la confluència del Bergantes i el Guadalop, per on els primers estreps del sistema ibèric conformen un paisatge notablement diferent de les zones mitjana i baixa del riu Guadalop, que es consideren el territori propi del primer d'aquests nuclis (Marco, 2003); i cap a l'oest, la partió entre els dos territoris podia estar per la zona de Villarluego.

Pel que fa al límit oriental, la inexistència d'altres ciutats per la zona costera entre *Dertosa* i *Saguntum* ha fet que alguns autors com Alföldy i Beltrán Lloris convinguen a situar la *pertica* meridional de *Dertosa* en el riu de la Sénia. Sobre aquest supòsit, Alföldy atribueix la zona existent entre el límit septentrional del territori saguntí, que situa aproximadament a la serralada de les Palmes (la Plana Alta), i l'esmentat riu, al territori de *Lesera*, basant-se sobretot en la interpretació d'una inscripció d'Alcalà de Xivert (el Baix Maestrat) en la qual restitueix l'*origo* leserense del pare del dedicant (Alföldy, 1977a). L'atribució de la franja litoral al territori d'aquesta localitat, situada a 62 km de la costa, em sembla excessiva, per la qual cosa considero més raonable fixar un límit en el corredor de Catí que deixaria aquesta franja sota el control de *Dertosa*. Aquestes referències permeten atribuir un radi d'uns 25-35 km al territori de *Lesera*, el que sembla més proporcionat a la importància del nucli urbà i a la seua capacitat per a exercir-hi el control.

A partir del regnat d'August es desenvolupa un model d'ocupació del territori rural que descansa sobre les *villae*, amb la implantació del qual s'abandonen definitivament els assentaments ibèrics encastellats i la població s'estableix de manera majoritària en les zones planes, sobre les

mateixes terres de conreu i prop dels punts d'aprovisionament d'aigua i de les vies de comunicació. El terme *villa* s'aplica a l'edificació d'una propietat rural o *fundus*. Si aquest està situat prop de la ciutat se li anomena *fundus suburbanus*. La definició del concepte vil·la no és fàcil perquè els mateixos autors antics utilitzen el terme per a designar coses diferents. Pot ser tant una luxosa mansió senyorial, com una modesta construcció dedicada als treballs agrícoles. Per a la recerca arqueològica no és clara aquesta diferenciació i solen considerar-se vil·les els assentaments de major superfície amb restes constructives importants i elements sumptuaris. Per davall d'aquesta categoria en queden altres que podem considerar masies: la seua superfície és més reduïda, la importància de les restes arquitectòniques menor i són absents total o parcialment els elements sumptuaris. El fet que es realitzen treballs agrícoles no en permet fer una diferenciació: tots els establiments rurals els fan, excepte aquells que són exclusivament residencials, que també es consideren vil·les. Ambdues funcions, residencial i agropecuària, són normalment convergents.

En general, les vil·les són edificacions que segueixen els models arquitectònics urbans, però sense les restriccions d'espai que solen existir a les ciutats. Això vol dir que la superfície ocupada per una vil·la pot arribar a ser molt extensa, encara que no tota estiga construïda, ja que els espais oberts com patis i jardins són elements freqüents que estan integrats en el conjunt. La forma de l'edifici i la distribució de les dependències estan relacionades amb la seua ubicació geogràfica; d'aquesta manera, el pati porticat (*peristylum*) és la unitat espacial fonamental de la vil·la mediterrània, fortament influïda per l'arquitectura hel·lenística. Segons Columel·la, un dels grans teòrics de l'agricultura romana, la vil·la es divideix en tres parts: *urbana*, *rustica* i *fructuaria*. La *pars urbana* o zona residencial és la *domus* dels propietaris; la *pars rustica* és on viuen els treballadors i la *pars fructuaria* és aquella on se situen els magatzems, graners, almàsseres, corrals, etc. La zona residencial pretén proporcionar als propietaris tot el confort i el luxe de què poden disfrutar les cases

urbanes, per això resulta més fàcil de determinar la seua presència, perquè pot comptar amb banys (*balneum*) i una sèrie d'elements sumptuaris com paviments mosaics, escultures, aplacats de marbre (*crustae*), etc. Al voltant d'un pati porticat, al centre del qual sol haver un estany (*lacus*), es distribueixen les diferents estances com el menjador (*triclinium*), el despatx (*tablinium*) i les habitacions (*cubicula*).

Pel que fa a la *pars fructuaria*, en relació amb el tipus de planta pot trobar-se al mateix bloc amb la zona residencial o separada. Els elements que hi solen aparèixer són les almàsseres i cups, corrals, magatzems, graners i forns ceràmics. Algunes d'aquestes zones amb funcions específiques, com els corrals i magatzems, no sempre poden identificar-se amb seguretat. De les almàsseres (*torcularium*) les restes que solen trobar-se són els contrapesos de pedra de la premsa (*prelum*) i, en les excavacions, les basses o dipòsits on vessa l'oli o es fermenta el vi. Per a designar les estructures d'emmagatzemament en llatí s'utilitzen indistintament els termes *horreum* i *granarium*. El primer té un sentit més ampli, com magatzem de tot tipus de productes, i s'aplica normalment a estructures urbanes. El segon designa les estructures utilitzades només per a guardar gra. Els forns ceràmics (*figlinae*) abastien les explotacions agrícoles de grans recipients, com àmfores i *dolia*, a més de material ceràmic de construcció (*lateres*, *tegulae*) i terrissa comuna.

A partir de les restes recuperades en superfície i de les escasses excavacions realitzades es pot realitzar una aproximació a la caracterització del poblament. Els jaciments que han estat objecte d'excavacions són dos: el mas de Nadal (Morella) i Cabrilles 2 (Portell), aquest recentment en el curs de les obres per a la construcció d'un parc edíl·lic. Fins ara la memòria de les excavacions no ha estat publicada en cap dels dos casos, de manera que la informació de què disposem és molt limitada. De manera general podem parlar de l'existència de diferents categories d'assentaments, com a reflex de la jerarquització de la societat leserense basada possiblement –en absència d'altres recursos naturals– en la propietat de la terra. Entre els jaci-

ments coneguts no s'han trobat fins ara indicadors sumptuaris com mosaics, escultures, aplacats de marbre, etc, cosa que impedeix confirmar l'existència de grans vil·les que podien pertànyer als membres de l'elit municipal, els més importants *possessores*. La categoria superior del poblament disseminat sembla estar constituïda

95) Mur d'un monument funerari romà conservat en l'ermita de la Virgen del Cid (La Iglesiasuela del Cid)

per assentaments més modestos, possiblement de mitjans propietaris, on s'han trobat elements com inscripcions i monuments funeraris, algun element arquitectònic i pintura mural. Finalment, per davall d'aquests es trobarien altres assentaments menors –els *tuguria*– que constitueixen la categoria més baixa del poblament, alguns situats en llocs muntanyosos i possiblement relacionats amb activitats ramaderes o forestals.

El nucli de població més important del territori de la ciutat, el segon graó en la jerarquia del poblament per davall del propi nucli urbà, devia ser El Morrón del Cid (La Iglesiasuela del Cid, Terol), important *oppidum* ibèric situat a 20 km cap al sud de la Moleta que presenta una llarga ocupació (fig. 95). *Lesera* és la ciutat més pròxima a aquest assentament, per la qual cosa sembla raonable relacionar-los. A El Morrón residia una destacada família, els *Domitii*, que va voler perpetuar la seua memòria en cinc inscripcions i almenys un monument funerari (Arasa, 1983 i 1987b). Aquests fets li confereixen una importància singular en el context comarcal. A partir d'aquestes consideracions s'ha plantejat la identificació d'aquest jaciment amb *Edeba*, una de les ciutats esmentades per Ptolemeu encara no localitzades (Corell, 2005). Aquesta reducció té com arguments l'atribució injustificada a aquest lloc d'un ponderal de bronze procedent de Torrenueva (Ciudad Real) on s'esmenta la *r(es) p(ublica) Edebensium*, i en dues ins-

cripcions funeràries de Puertomingalvo (Terol) i Tortosa on figura l'*origo* dels difunts com *domo Edeba* i *Edebensis*, respectivament. Aquestes dues inscripcions proven l'existència del municipi esmentat per Ptolemeu amb la forma *Adeba* possiblement en territori de l'antiga Ilercavònia, en un cas prou semblant al de *Lesera*, però en absolut permeten determinar-ne la localització. El Morrón del Cid és un jaciment de reduïda extensió que no reuneix les característiques pròpies d'una ciutat i cal considerar-lo un nucli rural destacat, una aglomeració on residia la família dels principals *possessores* i un reduït grup de població. Possiblement es tractava d'un *vicus* situat en l'extrem meridional del territori de *Lesera*, tot i que no hi ha documents epigràfics que proven tal categoria ni la seua vinculació onomàstica amb aquesta ciutat. No hi ha, doncs, cap evidència, ni epigràfica, ni arqueològica, que permeta donar suport a la hipòtesi de la seua identificació amb el municipi de *Edeba*. Possiblement aquest estava situat a la vall de l'Ebre, com la resta de poblacions esmentades pel geògraf alexandri en territori ilercavó, i cal reconèixer que avui no tenim suficients elements com per a precisar el jaciment arqueològic a què correspon.

Per davall d'aquesta categoria es troben les modestes i escasses *villae* que s'han pogut identificar fins ara (Arasa, 2000). Totes ocupen les vegues i planes on se situen les millors terres de conreu: les vegues del Moll i dels Llivis de Morella, el pla de la Canada d'Ares del Mestre, la Vega de Vilafranca i el corredor de Catí. Si les revisem prenent com a centre la Moleta i en el sentit de les agulles del rellotge, veurem com a la vega del Moll es dona la major concentració d'assentaments d'aquestes característiques: el mas de Nadal, el mas de Dolso i el mas de Sabater (Andrés, 1994). Del primer es coneix un element arquitectònic destacat: una columna monolítica de pedra calcària de 180 cm de longitud i 25 cm de diàmetre; al mas de Dolso es va trobar el llindar d'una porta fet de pedra calcària i hi ha indicis de l'existència d'un forn de material ceràmic de construcció; i de l'únic jaciment conegut a la vega dels Llivis, la torre Segura, es coneix un fragment de pintura mural. Un cas particular devia

ser el castell de Morella, amb una llarga ocupació des de la Prehistòria, on s'han trobat alguns materials que proven la seua continuïtat en època romana. Es tracta també d'un *oppidum* ibèric que degué continuar habitat durant l'Imperi, però l'escassetesa de les restes impedeix determinar la seua importància i característiques. Podem pensar en un assentament potser situat als peus de la Mola, novament encastellat a partir del Baix Imperi. Tal vegada la concentració de la població en aquest lloc explique el fet que fins ara no s'haja trobat cap altre assentament romà a la vega del Bergantes.

Cap a l'ESE, al corredor de Catí només es coneix amb seguretat un petit assentament, el mas de la Piga, que no ha proporcionat troballes destacades. En direcció SE, el pla de la Canada (Ares del Mestre) presenta una petita concentració amb dos assentaments situats un en cada extrem d'aquesta vall: el mas de Pedrafita i el mas Nou, que no han proporcionat restes de caràcter monumental (González Prats, 1979). Al SSE de la Moleta, a la vega de Vilafranca –a curta distància de El Morrón del Cid– es coneix des de mitjan segle XVIII el jaciment de la Vilavella (fig. 96), on recentment s'ha trobat part d'un element motlurat que deu pertànyer a un monument funerari de considerables proporcions i hi ha notícia de l'aparició d'inscripcions (Arasa, 1977).

Algunes troballes aïllades en plans i valls possiblement assenyalen l'existència d'altres assentaments encara per localitzar, potser com el mas de la Pinella (Ares del Mestre), la font de Dalt (Catí), els Montllats (Vilafranca), etc. La darrera categoria està representada per petits assentaments dels quals només es coneix

96) Carreu motlurat trobat recentment en el jaciment romà de la Vilavella (Vilafranca)

la troballa d'alguns fragments ceràmics o monedes, en la seua majoria llocs on hi havia jaciments ibèrics que poden haver estat reocupats amb posterioritat al seu abandonament, com el tossal de Beltrol, la serrada del Mas de Martí, la mola del Mas d'Aguilar, el campament del Mas de Valent (Andrés, 1994) i la roca de Migdia de Morella; la llometa del Mas de Pau (Portell), la llometa dels Planassos (Vilafranca); el mas de Gaspar (Olocau del Rei), la Todolella, etc.

El poblament rural del territori d'aquesta xicoteta ciutat sembla experimentar una evolució semblant al de la ciutat, encara que el coneixement que en tenim no ens permet extreure més que algunes conclusions molt generals sobre les seues característiques i cronologia. Així, en els segles I-II abasta el seu màxim auge, només alguns assentaments presenten proves de la seua ocupació en el segle III i les troballes del IV són molt escadusseres. Només al mas de Nadal i el mas Nou s'ha pogut trobar ceràmica TSA C que prova la seua continuïtat fins al segle III dE. Les troballes que poden datar-se en el segle IV es limiten a algunes monedes del castell de Morella, El Morrón del Cid i un remenador de perfums de bronze del tipus anomenat "osculatori" procedent d'un lloc indeterminat de Portell (Arasa, 1991).

13. Les vies de comunicació

La ciutat de *Lesera* no figura en els itineraris d'època romana, els documents de caràcter cartogràfic, literari o epigràfic que donen informació sobre les vies de comunicació, però en un d'ells, l'Anònim de Ràvena, elaborat bàsicament en el segle VII dE però que possiblement aprofita informació d'un mapa del segle III, apareix una via que molt possiblement hi devia passar (Roldán, 1975). Amb un traçat general semblant al de la carretera N-232, aquesta via enllaçava la ciutat de *Contrebia* (El Cabezo de las Minas, Botorrita), situada a uns 20 km al SW de *Caesaraugusta*, amb la via Augusta a l'altura d'*Intibili* (fig. 97), la primera posta existent al sud de *Dertosa*, situada a 27 mp (40 km) d'aquesta i identificada per la major part

97) Mapa de les vies romanes al País Valencià amb la localització de *Lesera*

dels autors amb l'actual població de Traiguera (Arasa i Rosselló, 1995). L'única localitat esmentada en aquest llarg i difícil trajecte, *Iologum*, no té una reducció segura, i podria trobar-se en terres de Terol (Magallón, 1987a; 1999). Chabret (1907) és el primer autor que esmenta les restes d'un camí romà a la partida de la roca Tallada (Palanques) i les identifica amb aquesta via, que seria una connexió de les terres d'Aragó amb el litoral valencià. Miller (1916) –que fa seguir la via Augusta per les planes litorals i situa *Intibili* prop de Benicarló– en dibuixa un traçat perpendicular a la costa i la fa passar per Morella, on redueix *Iologum*, i les proximitats de Forcall, des d'on segueix cap a *Contrebia*.

L'omissió de *Lesera* en aquest itinerari pot trobar explicació en la cronologia del mateix itinerari, ja que la seua confecció és tardana i possiblement es va elaborar quan la ciutat ja havia desaparegut com a tal. Això no obstant, tampoc pot descartar-se que la localitat que hi apareix esmentada, *Iologum*, siga l'existent aleshores a la Moleta amb un topònim diferent. L'esmentada via correspon a una ruta perpendicular a la costa a través de la qual s'efectua una intensa activitat comercial des de la protohistòria que possibilita la distribució de productes d'importació – manufactures, vi i salaons– no únicament per la comarca dels Ports, sinó també en una àmplia zona de les terres terolenques, des del lloc d'ancoratge de les roques de la Barbada (Benicarló). Aquest camí es construeix en època romana, segons palesen diversos testimonis arqueològics conservats al llarg del seu traçat per terres castellonenques, i segueix utilitzant-se fins a l'època moderna com a camí reial. De fet, els primers intents de construir una carretera moderna que permetés comptar amb una eixida a la mar des d'Aragó segueixen de manera general el seu traçat. Aquest era l'eix principal de les comunicacions de *Lesera*, ja que per l'est facilitava l'accés a la zona litoral que s'estén a cavall entre Catalunya i el País Valencià i a la via Augusta, una via de caràcter estratègic que permetia la connexió de les províncies hispàniques amb la capital de l'Imperi, i pel nord amb l'altra zona cap a on es projectaven de manera significativa les seues relacions econòmiques, la vall de l'Ebre.

El seu traçat per terres valencianes ha estat estudiat parcialment a les comarques del Baix Maestrat i els Ports (Arasa, 1987a; Arasa i Rosselló, 1995). Des d'*Intibili*, possiblement emplaçada a Traiguera, la via seguiria el mateix traçat de la via Augusta fins a la Jana, des d'on continuaria pel camí Vell de Morella que s'enfila cap a la rambla de Cervera per la venta de la Serafina i el mas d'En Roig (Xert). Poc més amunt, pels voltants de la venta de l'Aire, es podia veure un tram encaixat en forma de trinxera i algunes carrilades que podien ser un indicatiu del seu pas. El principal problema que planteja la identificació del traçat d'aquest camí és el pas del port de Querol, fins ara no resolt de manera satisfactòria. La falta d'un exhaustiu estudi de camp impedeix saber si hi ha indicis d'un traçat anterior a la carretera moderna que, d'altra banda, podria haver-se aprofitat per aquesta i haver desaparegut. Però tampoc pot descartar-se una altra solució per a travessar aquest important obstacle orogràfic, com ara el pas del camí per la Salvassòria, on hi ha carrilades, i la Llàcua, topònim aràbic que fa referència precisament a la costera que cal guanyar per arribar als altiplans de Morella (Barceló, 1983). Prop de Morella hi ha indicis d'un camí que se separa del traçat de la carretera de 1860 i de l'actual i s'enfila pel coll d'En Vellet cap a l'hostal Nou, situat als peus de la població. Si la via seguia aquest traçat, continuaria vorejant el riu Bergantes fins a Forcall, on remuntaria el darrer tram de la rambla de Cantavella fins al barranc de la Torre Selló per a pujar després a la Moleta. Després seguiria remuntant aquest barranc fins al coll de la Menadella, des d'on baixaria cap a la roca Tallada (Palanques).

A partir d'ací, potser seguia el mateix traçat del camí medieval i modern que es dirigia cap a Aiguaviva, que possiblement és el descrit en el projecte de construcció d'una carretera entre Alcanyís i Vinaròs l'any 1608 (Eixarch, 1983). Si acceptem aquesta hipòtesi, aquest camí enllaçaria les ciutats existents a El Palao (Alcanyís) i la Moleta, que es trobarien totes dues en el traçat de la via esmentada per l'Anònim de Ràvena. L'absència de la primera en l'itinerari citat per l'Anònim de Ràvena pot tenir la

mateixa explicació que en el cas de *Lesera*, ja que en aquella no s'han trobat fins ara restes posteriors al segle II dE. Però també cap la possibilitat que aquesta via es dirigira cap al NW en direcció a *Caesaraugusta* sense passar per Alcanyís, de manera que el camí que enllaçava aquelles dues ciutats podia ser diferent a l'esmentat per l'Anònim de Ràvena.

Com hem dit, el primer autor que esmenta les restes del camí existent a la roca Tallada és l'historiador saguntí Chabret (1907) en un treball sobre les vies romanes a la província de Castelló. Coneixedor de les troballes arqueològiques a la Moleta, que segons la interpretació vigent en aquella època identifica amb la ciutat de *Biscargis* esmentada per Plini, destaca la importància del lloc com a nus de comunicacions i afegeix: "(...) vemos que una de las líneas de comunicación de Aragón que desde Alcañiz pasaba por Castellote y entraba en la provincia de Castellón por el sitio denominado *roca tallá*, boquete o trinchera cortada a pico, cuyo suelo conserva los surcos de los carros desde época antigua". Aquesta referència és de gran importància pel fet que és l'única vegada que s'esmenten les roderes i perquè aquestes no es conserven en l'actualitat (fig. 98). En el

98) Vista general del camí de la roca Tallada (Palanques)

seu mapa de les vies romanes a la província de Castelló fa seguir el camí des de Forcall per la Todolella —el pont gòtic de la qual considera romà (Sánchez Gozalbo, 1928; Sanchis, 1993)— i la Mata, amb un traçat en el seu darrer tram per terres valencianes que no es correspon amb la descripció realitzada. Els elements que apareixen en aquesta estan presos de l'obra de Segura y Barreda (1868), a qui segueix, i res tenen a veure amb l'època romana i queden excessivament desplaçats cap al nord. Les referències posteriors a aquestes restes de via romana han estat nombroses. Els antecedents i una breu descripció apareixen en el llibre sobre *Lesera* (Arasa, 1987a) i amb posterioritat s'esmenten en diverses descripcions generals de la via en el traçat de la qual devien estar situades, com són els dos llibres publicats sobre les vies romanes al País Valencià (Arasa i Rosselló, 1995; Morote, 2002).

Les restes del pas d'aquesta via romana, que ha estat objecte d'un alçament topogràfic l'any 2006 (Arasa, 2006b), es conserven al nord de la serra de la Menadella, la frontera natural que separa en aquesta zona les terres valencianes de les aragoneses, en una pista que arranca a l'altura del km 7 de la carretera de Villoros (els Ports) a Luco de Bordón (Terol) en direcció NNE, i en successives ramificacions porta a Palanques i altres poblacions de la zona. Després de transcórrer en un primer tram pel terme municipal de Castellot, on deixa a l'oest la Masía de la Peña Cortada, gira cap a l'est i s'endinsa en el de Palanques, per on segueix quasi paral·lel al límit municipal i de comunitats. Es tracta d'un tram de la via romana amb un total de 368 m de longitud on poden identificar-se quatre zones que consisteixen en treballs de rebaixament de la roca que sumen un total de 48,3 m lineals i una superfície de 126,22 m². De sud a nord trobem, en primer lloc, el pas per un collet rocós a través d'una trinxera excavada en la roca, possiblement el que ha donat nom a l'indret (tram 1); a continuació, en la baixada nord, queda al costat est del camí, elevada sobre la pista actual, un tram de via també retallada en la roca en forma de trinxera poc profunda (tram 2); un poc més endavant, en la mateixa posició, hi ha un curt tram que conserva només una part de la trinxera (tram 3); finalment,

separat de l'anterior en direcció nord, a l'esquerra de la pista actual i en una posició elevada sobre ella, es veu de nou un curt tram de trinxera poc profunda (tram 4). Aquesta part del camí actual discorre entre les cotes 975,5 m (tram 1) i 963 m (tram 3), amb un desnivell màxim de 12,5 m.

El tram de major importància és el primer, un collet rocós rebaixat en forma de trinxera, més estreta en el fons i més ampla en l'extrem superior, que té una longitud de 26,5 m. L'amplària màxima –en la vora– és de 3,81 m i la mínima –en el fons– de 2,90 m. La seua altura màxima és de 1,87 m. En el tall de la roca poden identificar-se a simple vista dues fases: la superior i més antiga té una altura que varia entre 0,28 i 0,86 m, un acabat més regular i la roca té una patina més fosca; la inferior i més recent conserva les empremtes de barrinades, el seu acabat és més groller i la roca és de tonalitat més clara. La interpretació proposada és que la primera (superior) correspon a l'obra de la via romana i la segona és òbviament contemporània. D'aquesta manera, l'amplària de la via romana (vora) és la màxima conservada en el camí actual (3,81 m), i la mínima o superfície útil al fons del camí (2,90 m) és moderna. En el camí actual el desnivell en la rampa sud és de 14,5% i en la rampa nord del 13,90%. D'altra banda, la part central i més elevada conserva el ferm de roca i és més irregular; les rampes –que presenten un fort pendent– han estat regularitzades amb formigó. Segons notícia de l'alcalde de Palanques, J. M. Martí Royo, el rebaixament amb explosius es va realitzar en la guerra civil amb la finalitat de suavitzar el pendent i facilitar el pas dels camions. Aleshores es degueren efectuar també altres obres de regularització del camí tant al nord com al sud d'aquest collet, destruint part de la via en alguns punts i terraplenant-la en altres. En aquestes obres no es va eixamplar la trinxera, de manera que podem saber l'amplària original de la via. Amb posterioritat es va millorar el camí formigonant els trams amb més fort pendent.

El segon tram està situat a 138 m de distància de l'anterior en línia recta en direcció nord i es conserva al costat est de la pista, en una roca aïllada i elevada 1,32 m sobre el camí actual. Es tracta d'un curt tram de la via

tallat en la roca amb una longitud màxima de 8,43 m (fig. 99). Es conserven els dos rebaixos del camí en la zona central, amb una major elevació en el costat est que presenta una altura màxima de 0,12 m, mentre que la del costat oest és molt

99) Trinxera de la roca Tallada (Palanques)

reduïda. L'amplària màxima conservada és de 2,32 m i la mínima de 2,19 m. El tercer tram està situat a 10 m de distància de l'anterior en direcció nord. Es tracta també d'una roca conservada en el costat est de la pista, aïllada i elevada sobre el camí 1,46 m. Ací es conserva el retall corresponent a la vora est amb una altura màxima de 0,25 m i una longitud de 9,24 m. La calçada es troba incompleta per haver estat destruïda per la pista. L'amplària màxima conservada és de 1,59 m i la mínima de 0,62 m. El quart i darrer tram està situat a una distància de 79 m de l'anterior en direcció nord. Després de seguir un tram pla i recte, la pista gira cap a l'est per a rodejar una formació rocosa que s'eleva 7 m sobre ella. En el cim d'aquesta i alineada amb la pista es veu un curt tram de trinxera poc profunda amb els dos rebaixos laterals ben conservats. La seua longitud màxima és de 4,2 m, l'altura màxima de la trinxera és de 0,56 m, l'amplària màxima és de 3,14 m i la mínima de 2,88 m.

En conjunt, en aquest tram de via romana trobem dues característiques fonamentals dels camins de muntanya. En primer lloc, la via discorre per la part alta, pel cim d'aquestes formacions rocoses (*per summum dorsum*), és una *voie de crête* en expressió francesa. En segon lloc, per assegurar el pas dels vehicles de rodes i evitar la seua eixida de la via, aquesta s'excava en la roca en forma de trinxera més o menys profunda segons els desnivells a

salvar (Moreno, 2004). Aquesta tècnica es complementa amb l'excavació de les roderes. Quan el camí transcorria per un plànol rocós, s'excavaven artificialment dos carrils o solcs que obligaven els carros a seguir un traçat ben definit i evitaven el perill de relliscar. Són aquestes les *strade a binario* o *Geleisestrassen*, els camins de carrilades. Ambdues tècniques poden trobar-se juntes o separades. Recordem que segons la notícia de Chabret, en el seu temps es conservaven les carrilades al fons de la trinxera.

Però a més de les restes d'aquest camí, que sens dubte era el principal eix de comunicacions del territori de *Lesera*, aquest comptava amb altres camins que permetien l'accés a les zones més allunyades i enllaçaven amb altres vies. Algunes restes conservades en diferents llocs en permeten restituir el traçat. En primer lloc podem esmentar els camins d'accés al jaciment de El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid), que possiblement formaven part d'itineraris més llargs. Des del marge meridional de la rambla de les Truites, que devia passar per la Pobla de Sant Miquel (Vilafranca), es pot seguir un camí que conserva profundes roderes en El Camino de la Fuente Salla i més endavant en El Barranco del Cid, ja prop del jaciment. Des de El Morrón el camí baixava de nou cap a la Rambla prop de la Torre d'en Nicasi (La Iglesuela del Cid), on de nou es veuen sobre la cinglera profundes roderes (Arasa, 1983). Possiblement aquest camí formava part d'un itinerari més llarg que començava en la via *Saguntum-Caesaraugusta* i passava per Rubielos de Mora, per a seguir fins a la Moleta i El Palao. Segons aquesta hipòtesi, a la Moleta –com històricament ha succeït a Forcall– hi havia una important cruïlla de dues vies de llarg recorregut; una perpendicular a la costa i l'altra quasi paral·lela a ella per l'interior. D'altra banda, aquesta via devia enllaçar amb un altre camí de direcció perpendicular a la costa a l'altura de la Pobla de Sant Miquel, que en origen devia arrancar de la via *Augusta* i passava per Ares del Maestre i Vilafranca, on connectava les vil·les del mas de Pedrafita, el mas Nou i la Vilavella. Aquest camí devia seguir cap a Cantavella i Fortanet fins a la ciutat existent a La Muela (Hinojosa del Jarque).

Aquests dos llargs eixos viaris devien constituir el canemàs de la xarxa viària del territori de *Lesera*, però devia haver altres camins que comunicaven les diferents valls i planes on es concentrava el poblament rural disseminat amb el nucli urbà. Tal vegada siga el cas del llarg tram de roderes que es conserva entre el mas de Mestres de Baix i l'ermita de Sant Antoni de la Vespa (Morella), que des de la vega del Moll on es troben les vil·les del mas de Nadal, el mas de Dolso i el mas de Sabater sembla dirigir-se cap al corredor fluvial del Calders per on el camí permetria la comunicació amb la Moleta. Entre la resta de camins de traçat hipotètic, però recolzats en la documentació de períodes posteriors, cal destacar el que des de la Moleta devia seguir el riu Cantavella per la Todolella, la Mata, Mirambell i aquella població, on enllaçaria amb el descrit anteriorment que des de la costa es dirigia cap al NW i passava per les proximitats de l'assentament existent a El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid).

14. *Lesera* i les ciutats del seu entorn

En l'entorn de *Lesera* hi havia una sèrie de ciutats de desigual importància que des del punt de vista de la investigació també presenten una problemàtica diferent. Dues, les situades prop de la costa i en l'eix estratègic de comunicacions que era la via Augusta, no presenten cap problema quant a la seua reducció: *Dertosa* i *Saguntum* estan ben identificades des de fa temps, tot i que el nivell de coneixement arqueològic que se'n té és ben desigual. Les altres dues són jaciments de característiques urbanes però en els quals fins ara no s'ha trobat cap inscripció que permeta identificar-les amb alguna de les ciutats esmentades per autors antics com Plini i Ptolemeu. Es tracta dels jaciments terolencs de El Palao (Alcanyís) i La Muela (Hinojosa del Jarque), que també presenten un grau ben diferent de coneixement arqueològic, ja que en el primer s'han portat a terme nombroses campanyes d'excavacions i el segon es coneix únicament per materials de superfície. La seua problemàtica quant a la identificació

és semblant a la que durant quasi un segle va presentar la Moleta, sense arguments definitius per a confirmar la seua identitat fins a la reinterpretació de la inscripció conservada a Morella: en cap d'elles s'ha trobat fins ara un epígraf amb el seu topònim o el gentilici dels seus habitants. La localització de totes aquestes ciutats és important pel fet que es tracta dels nuclis urbans més pròxims a la Moleta, i perquè en conseqüència també els *territoria* d'almenys algunes d'elles afrontava amb el de *Lesera*.

Tota aquesta regió avui repartida entre Catalunya, Aragó i el País Valencià estava inclosa en la província Tarraconense. Dins d'aquesta hi havia una sèrie de demarcacions de caire jurídic establertes a l'alt Imperi, els convents. La franja costanera –fins a un límit indeterminat– pertanyia al *Conventus Tarraconensis* i l'interior restava inclòs en el *Caesaraugustanus*. El límit entre ambdós és desconegut i ha estat objecte de diferents propostes, però la relativa proximitat de *Lesera* a la costa (62 km) sembla aconsellar la seua inclusió en el primer. Però la divisió més important era sens dubte la que corresponia als *territoria* de les diferents ciutats, que dibuixaven un mosaic de grans unitats territorials amb límits moltes vegades basats en elements físics que a penes podem restituir. El fet de no haver-se trobat cap fita (*terminus*) en aquesta zona impedeix qualsevol precisió sobre l'extensió dels diferents territoris i el traçat de les seues fronteres (*fines*). D'altra banda, el fet de trobar una sola ciutat interior en una franja de més de 140 km de longitud entre *Dertosa* i *Saguntum* resulta estrany en la molt urbanitzada façana mediterrània peninsular, on hi ha una important concentració de nuclis urbans en la costa costera.

Podem començar la descripció de les ciutats existents en aquesta zona pel nord des de la més pròxima a la costa, per a seguir en sentit contrari a les agulles del rellotge cap a l'oest i cap al sud, descrivint un arc la corda del qual és la via Augusta. En primer lloc trobem la ciutat de *Dertosa*, que fou municipi amb una data de constitució indeterminada i va encunyar moneda en alfabet llatí amb el topònim *Municipium Hibera Iulia Dertosa* en un període també indeterminat, possiblement des dels darrers

anys del principat d'August i durant el regnat de Tiberi (Llorens i Aquilué, 2001). Apareix esmentada per Estrabó en la seua descripció de la costa i per Plini com una ciutat de dret romà del convent Tarraconense. En el seu conjunt epigràfic, no molt extens, apareixen documentats el duumvirat i diversos sevirs (CIL II²/14, 781-814). En el plànol arqueològic és molt poc coneguda; les intervencions han estat molt puntuals i les restes d'època romana són escasses i majoritàriament tardanes. Els nivells més antics que s'associen a elements constructius han estat localitzats en el carrer Costa de Capellans, on s'han trobat murs d'*opus caementicium* que daten d'època d'August. A la plaça de l'Olivera s'han trobat nivells romans del segle II dE i del Baix Imperi. Al carrer de l'Hospitalet, entre el castell i el riu, s'ha trobat un important conjunt de materials dels segles IV-V. Finalment, a la plaça Alfons XII es va excavar una necròpoli també dels segles IV-V (Genera, 1991).

Cap a l'oest, en terres del Baix Aragó es troba la ciutat emplaçada a El Palao (Alcanyís), situada a 44 km en línia recta cap al nord de *Lesera* i la més pròxima a aquesta. Excavada en extensió per una missió hispano-francesa encapçalada per V. Bardaviu i R. Thouvenot en 1928 que va traure a la llum diversos edificis de caràcter públic, entre els quals destaquen tres possibles temples, els treballs es van reprendre entre 1978 i 1985 dirigits per F. Marco i s'han reiniciat des de 2003 dirigits de nou per un equip hispano-francés (Benavente, Marco i Moret, 2003). Es tracta d'un nucli ocupat inicialment en el Ferro Antic i durant el període ibero-romà, al qual correspon un important conjunt de 3 peces escultòriques i 5 esteles funeràries i un tram de muralla que pot datar-se en el segle II aE. La seua superfície és d'unes 3 ha i presenta un urbanisme irregular adaptat a les especials condicions topogràfiques del lloc que ocupa. A partir de l'estudi del material recuperat en l'excavació d'una cisterna que va quedar amortitzada al final del període juli-claudi es pensava que la ciutat s'havia abandonat cap al 60-70 (Marco, 2003), però les troballes efectuades en la darrera campanya d'excavacions permeten prolongar la seua ocupació fins

al segle II. Només es coneixen dues inscripcions funeràries en què figura el gentilici *Porcius*. La seua identificació amb un dels topònims esmentats per autors com Plini i Ptolemeu ha estat molt debatuda i no compta, ara per ara, amb arguments definitius. En els darrers anys s'ha plantejat la seua identificació amb la ciutat d'*Osicerda* (Burillo, 1996), municipi de dret llatí que durant el regnat de Tiberi va encunyar asos i semis (Gomis, 1995-96). Anteriorment, en la segona meitat del segle I aE, va encunyar moneda bilingüe amb el topònim de *Usekerte*.

A 48 km cap a l'oest de *Lesera*, en terres de Terol, es troba el nucli urbà de La Muela (Hinojosa del Jarque), amb un recinte murat que envolta una superfície de 10 ha. Tot i que el jaciment no s'ha excavat i només es coneix mitjançant materials trobats en superfície, l'ocupació sembla prolongar-se almenys fins al segle III, en un cas paral·lel al de *Lesera*. Burillo i Herrero (1983) van proposar la seua identificació amb *Damania*, esmentada per Plini com una ciutat estipendiària i pertanyent al Convent Jurídic Cesaraugustà, que segueix considerant-se en l'actualitat com la més versemblant. Aquesta població també l'esmenta Ptolemeu entre els Sedetans, poble de cultura ibèrica. També s'admet que procedeixen d'aquesta ciutat les monedes amb la llegenda *Tamaniu*, que corresponen a una sola emissió d'asos i mostren una influència celtibèrica, el que podria indicar que es troba en la zona sedetana limítrof amb la Celtibèria (Beltrán, 2004). A La Muela s'han trobat també dues inscripcions funeràries amb personatges que porten els gentilicis *Valerius* i *Sempronius*. Alguns ciutadans de procedència damanitana figuren en inscripcions trobades en localitats pròximes a la costa (*Saguntum*, *Tarraco*, Xèrica) que poden datar-se en el segle II, el que prova la continuïtat en l'ocupació de la ciutat.

Cap al sud, a Rubielos de Mora (Terol) trobem una epitafi en què figura un personatge que va acomplir els càrrecs de duumvir, edil i flamen en el segle II (CIL II 3174). Donat que es tracta d'una zona allunyada de qualsevol altra ciutat, la presència d'aquest magistrat municipal pot considerar-se un indicatiu de l'existència d'una ciutat romana de nom desconegut en aquesta

zona. Això no obstant, fins ara les troballes arqueològiques no permeten donar suport a aquesta hipòtesi.

La ciutat de *Saguntum*, que va ser reconstruïda pels romans després de la Segona Guerra Púnica, va rebre l'estatut municipal en època d'August a continuació d'un breu període colonial. Des del punt de vista urbanístic es desenvolupa des del vessant nord de la muntanya fins a la vora del riu Palància i compta amb diversos conjunts monumentals. Les investigacions s'han centrat el complex forense de la ciutat (Aranegui, 2004) (fig.100). El fòrum es troba al costat est del tossal del Castell i data de l'època augusta. Al voltant d'una plaça de 54 x 36,4 m orientada al nord, s'han identificat un temple d'època republicana al costat nord, la cúria a l'extrem NE, una sèrie de *tabernae* al costat est, un pòrtic al sud construït sobre una gran cisterna i a l'oest la basílica en els dos terços meridionals i un pòrtic en el septentrional. Al vessant nord, per davall del fòrum, es va bastir el teatre en època de Claudi. A continuació s'estenia la ciutat i un recinte murat

100) Vista aèria de la població de Sagunt

reforçat amb torres, fora del qual es va construir el circ cap a la meitat del segle II. També hi ha vestigis d'un aqüeducte a la part oest de la ciutat. Al llarg del segle II la part baixa de la ciutat sembla presentar un major dinamisme, amb una ocupació que perdura fins a la primera meitat del segle IV, com s'ha pogut veure en la *domus* excavada al solar Romeu. A l'est de la ciutat, al voltant de la via Augusta, existia una important necròpolis. A la zona costera pròxima es va desenvolupar un nucli portuari, documentat ja en època ibèrica, que perdura almenys fins al segle V dE. Finalment, a les proximitats de la ciutat, a la muntanya Frontera, hi havia un santuari dedicat a *Liber Pater*. En consonància amb la seua importància, *Saguntum* reuneix el conjunt epigràfic més ampli de les ciutats romanes valencianes (Corell, 2002).

La importància i trajectòria històrica d'aquestes ciutats és molt diferent. *Lesera* és un petit nucli urbà del rerepaís muntanyós i la seua singladura es troba molt allunyada del dinamisme i major perivència de les ciutats del litoral com *Dertosa* i *Saguntum*. Per la seua reduïda grandària es troba més pròxima als nuclis urbans del Baix Aragó, com El Palao i La Muela, que es caracteritzen justament per pertànyer a aquest segment de ciutats mitjanes i en part també per presentar abandonaments precoços (Arasa, 1998c). El paral·lel més pròxim tal vegada siga la segona d'aquestes ciutats, però l'escàs coneixement que se'n té impedeix aprofundir-hi. Però aquests trets no són exclusius d'aquesta zona i com hem vist apareixen en altres ciutats del litoral, com *Lucentum* en territori valencià, i en altres regions de la península. L'evolució que experimenta *Lesera* respon a processos de caràcter més global que afecten al model de desenvolupament urbà instaurat per l'Imperi.

Conclusions

En els darrers anys la recerca sobre la ciutat de *Lesera* ha avançat considerablement, de manera que avui podem fer una valoració de la seua importància i característiques. Es tracta d'un enclavament defensiu natural situat prop d'una cruïlla de camins, factors que expliquen la seua ocupació almenys des de l'edat del Bronze. Ací es va desenvolupar un *oppidum* ibèric que després de la conquesta romana va assolir una especial importància en el context regional fins a ser privilegiada amb l'estatut municipal en el regnat de l'emperador August. La població ocupa una superfície lleugerament superior a 7 ha i devia comptar amb un centre cívic de caràcter monumental que diversos indicis permeten localitzar en una gran terrassa condicionada amb la construcció d'un mur de contenció de 70 m de longitud. La reorganització urbanística que va tenir lloc a partir de l'època augusta va esborrar quasi totalment els vestigis dels anteriors períodes d'ocupació.

Una modesta monumentalització i un ús limitat del marbre, tot considerant l'incipient estat de desenvolupament de la recerca, pareixen ser trets propis d'aquest petit nucli urbà. Contràriament al que succeeix en altres ciutats on el recinte emmurallat inclou només el centre monumental i les residències de l'elit municipal, ací sembla que bona part de la població es troba acollida a l'interior de la muralla, segons demostren diverses restes que permeten confirmar la presència de nombroses edificacions. La ciutat va comptar amb una necròpolis localitzada en el vessant SE, per on devia passar el camí d'accés, en la qual s'han trobat restes d'algunes tombes monumentals.

La identificació de la ciutat ha estat possible gràcies a la relectura d'una inscripció conservada a Morella, un altar dedicat a Júpiter per la *res publica leserensis* amb motiu de la indemnitat de l'emperador Caracal·la l'any 212. El seu topònim, *Lesera*, només l'esmenta el geògraf Ptolemeu cap a la meitat del segle II dE. El seu reduït conjunt epigràfic es completa

amb quatre inscripcions més, en dues de les quals figuren dos personatges adscrits a la tribu Galèria, el que ve a confirmar que es tracta d'un municipi preflavi i molt possiblement d'època augusta. Sabem, doncs, que almenys fins a principis del segle III va perdurar l'organització municipal. D'altra banda, la ciutat estava situada en el traçat d'un camí que des de la via Augusta, a l'altura de la posta *Intibili*, es dirigia cap a *Caesaraugusta*. Encara que l'únic itinerari que l'inclou, l'Anònim de Ràvena, no esmenta el topònim de la ciutat, les traces conservades a la partida pròxima de la roca Tallada (Palanques) permeten confirmar el seu pas per la població.

La ciutat ocupa un lloc situat a cavall entre la vall de l'Ebre i el litoral i degué exercir un paper de nexa entre ambdues zones. En aquesta regió, per la franja nord hi ha un major nombre de nuclis urbans amb els quals afrontava *Lesera*: *Dertosa* cap al NE i les ciutats de topònim antic desconegut de El Palao (Alcanyís) al nord i La Muela (Hinojosa del Jarque) a l'oest. En direcció sud la densitat de nuclis urbans és menor i la primera ciutat coneguda, *Saguntum*, està situada a una distància considerable. Els límits del seu territori, com els de totes aquestes poblacions, són completament desconeguts, però podem considerar que possiblement devia afrontar amb el de totes elles i tenir un radi de 25-30 km.

Les intervencions arqueològiques repeses a partir de l'any 2001 han volgut donar continuïtat als treballs iniciats l'any 1960 per E. Pla. D'aquesta manera, en les primeres campanyes es va acabar d'excavar una modesta *domus* de 120 m² situada en l'extrem nord de la plataforma superior. A continuació s'han prosseguit els treballs en la terrassa central del sector NE de la plataforma inferior, on alguns indicis permeten deduir que podia trobar-se el complex forense. Els sondeigs realitzats fins ara només han reforçat aquests indicis, i han permès documentar una intensa ocupació medieval posterior al desmantellament de les estructures arquitectòniques d'època clàssica, entre les quals destaca una reduïda necròpolis andalusina que pot datar-se en el període califal.

En el segle II la ciutat presenta indicis d'abandonament, ja que la

domus excavada no torna a ser ocupada, i en el III pot datar-se el darrer nivell d'ocupació documentat de manera estratigràfica. Algunes monedes i fragments ceràmics d'importació poden datar-se entre els segles IV i V. Amb posterioritat al seu abandonament s'observa un ràpid procés de desmantellament de les estructures arquitectòniques que explica l'important grau d'arrasament que s'observa en tota la ciutat i de manera singular en l'àrea forense. El lloc, però, seguirà ocupat durant el període andalusí i freqüentat després de la conquesta cristiana. D'aquesta manera es tanca un llarg període d'ocupació del lloc que –tot i que no sabem amb seguretat si de manera continuada– s'estén durant més de 2.500 anys.

A penes sabem res sobre la ciutat en qüestions com la vida municipal, economia, societat, religió, etc, i caldrà esperar que els treballs d'excavació ens proporcionen dades que permeten créixer aquesta escassa documentació. Quant a les activitats econòmiques, saben que es conreaven els cereals, especialment el blat, i que les espècies animals més aprofitades per al consum eren el porc i els ovicaprins. La troballa de fragments d'àmfora que poden ser de producció local permet plantejar la hipòtesi que s'elaborava vi. D'altra banda, l'abundància d'escòria en el jaciment pot correspondre a una explotació minera en algun dels seus períodes d'ocupació. Caldrà analitzar l'àrea més pròxima al jaciment per intentar reconèixer aquests llocs d'aprofitament i transformació dels recursos naturals.

Bibliografía

- AADD (1987): *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid.
- ABAD CASAL, L. (1982): *Pintura romana en España*, Alicante-Sevilla.
- ABASCAL, J. M. (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia.
- ABASCAL, J. M.; ALMAGRO, M. i CEBRIÁN, R. (2002): “Segobriga 1989-2000. Topografía de la ciudad y trabajos en el foro”, *MM*, 43, 2002, pp. 123-161.
- ABASCAL, J. M. i ESPINOSA, U. (1989): *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*, Logroño.
- ADAM, J.-P. (1996): *La construcción romana. Materiales y técnicas*, León.
- ALBERTINI, E. (1911-12): “Sculptures antiques du Conventus Tarracensis”, *AIEC*, IV, Barcelona, pp. 323-474.
- ALBERTINI, E. (1918-19): “Inscriptions d’Espagne”, *MEFR*, XXXVII, Rome, pp. 309-331.
- ALFÖLDY, G. (1977a): *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, STV. SIP, 55, Valencia.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ANDRÉS BOSCH, J. (1994): “Aportaciones a la arqueología de Els Ports. Hallazgos y yacimientos arqueológicos inéditos del término municipal de Morella”, *APL*, XXI, Valencia, pp. 155-186.
- ANDRÉS BOSCH, J. (2000): “El Bronze Final-Hierro I a la comarca dels Ports”, *XL Assemblée Intercomarcal d’Estudiosos*, I, València, pp. 39-58.
- AQUILUÉ, J.; MAR, R.; NOLLA, J. M.; RUIZ DE ARBULO, J. i SANMARTÍ, E. (1984): *El fòrum romà d’Empúries*, Barcelona.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (2004): *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*, Bellaterra.
- ARASA I GIL, F. (1977): “Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid (Castellón)”, *CPAC*, 4, Castellón, pp. 243-269.
- ARASA I GIL, F. (1983): “El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)”, *Teruel*, 70, Teruel, pp. 61-185.

ARASA I GIL, F. (1985-86): “Aportaciones a la arqueología turolense. Yacimientos y noticias arqueológicas de Mirambel, Fortanete, Cantavieja, La Iglesuela del Cid, Mosqueruela y El Puertomingalvo”, *Revista Kalathos*, 4, Teruel, pp. 213-245.

ARASA I GIL, F. (1987a): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, MPAC, 2, Castelló de la Plana.

ARASA I GIL, F. (1987b): “El monumento romano de la Ermita de la Virgen del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)”, *BMAZ*, 6, Zaragoza, pp. 141-179.

ARASA I GIL, F. (1989): “Notes sobre l’hidrònim Bergantes”, *BSCC*, LXVI, Castellón, pp. 163-171.

ARASA I GIL, F. (1991): “Un ‘osculatori’ i dues plaques de cinturó de la comarca dels Ports”, *Saguntum. PLAV*, 24, Valencia, pp. 203-210.

ARASA I GIL, F. (1998a): “Escultures romanes de Castelló”, *QPAC*, 19, Castelló de la Plana, pp. 311-347.

ARASA I GIL, F. (1998b): “Mosaics romans a les comarques septentrionals del País Valencià”, *Saguntum*, 31, Valencia, pp. 213-224.

ARASA I GIL, F. (1998c): “Ciutats i territoris a la meitat meridional dels convents cesaraugustà i tarraconense”, *De les estructures indígenes a l’organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Barcelona, pp. 65-76.

ARASA I GIL, F. (1999): “Arqueologia del terme municipal de Cinctorres”, *Cinctorres*, I, Tortosa, pp. 101-103.

ARASA I GIL, F. (2000): “La comarca dels Ports des de la Prehistòria fins a l’alta Edat Mitjana”, *Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos*, I, Castelló, pp. 15-37.

ARASA I GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, STV. SIP, 100. Valencia.

ARASA I GIL, F. (2006a): “La ciutat romana de *Lesera*. Les excavacions de 2001-2005”, *Miscel·lània en homenatge a José Eixarch Frasnó*, V. M. Cardona Eixarch (Coord.), Vinaròs, pp. 53-97.

ARASA I GIL, F. (2006b): *Informe sobre els treballs topogràfics realitzats en el tram de via romana conservada a la Roca Tallada (Palanques, els Ports)*, Inèdit.

- ARASA I GIL, F (2007): “Les excavacions a la ciutat romana de *Lesera* (Forcall, els Ports)”, *Saguntum. PLAV*, 39, Valencia, pp. 199-202.
- ARASA I GIL, F (en premsa): “Les excavacions a la ciutat romana de *Lesera* (Forcall, els Ports)”, *Saguntum. PLAV*, 40, Valencia.
- ARASA, F. i ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARIGÓ, L. M. (1879): *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, Valencia.
- ARIGÓ, L. M. (1880): *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1879*, Valencia.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BARCELÓ TORRES, C. (1982): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i Castells*, Xàtiva.
- BAYERRI, E. (1948): *Historia de Tortosa y su comarca*, V, Tortosa.
- BELARTE FRANCO, Mª C. (1997): *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*, Arqueomediterrània, 1, Barcelona.
- BELTRÁN LLORIS, F. (2004): “Sobre la localización de Damania, Leonica, Osicerda, y Orosis”, *Palaeohispánica*, 4, Zaragoza, pp. 67-88.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1985): *Celsa*, Zaragoza.
- BELTRÁN, M.; MOSTALAC, A. i LASHERAS, J. A. (1984): *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza). I. La arquitectura de la «Casa de los Delfines»*, Zaragoza.
- BENAVENTE, J. A.; MARCO, F. i MORET, P. (2003): “El Palao de Alcañiz y el Bajo Aragón durante los ss. II y I a.C.”, *AEspA*, 76, Madrid, pp. 231-246.
- BIOSCA MEJÍA, J. (1877): *Memorias de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante los años 1874, 1875 y 1876*, Valencia.
- BIOSCA MEJÍA, J. (1878): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1877*, Valencia.
- BURILLO MOZOTA, F. (1996): “Sobre la territorialidad de los Sedetanos”, *Homenaje a Purificación Atrián*, Teruel, pp. 103-134.
- BURILLO, F. i HERRERO, M. A. (1983): “Hallazgos numismáticos en la ciudad ibero-romana de La Muela de Hinojosa del Jarque (Teruel)”, *La Moneda Aragonesa*, Zaragoza, pp. 51-58.

- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2000): *Titulum fecit. La producción epigráfica romana en tierras valencianas*, Madrid.
- CEPAS, A. (1997): *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*, Anejos de AEspA, XVII, Madrid.
- CHABRET FRAGA, A. (1907): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón [1978].
- CIL II = HÜBNER, E. (1892): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Supplementum*, II, Berlín.
- CIL II²/14 = ALFÖLDY, G.; MAYER, M. i STYLOW, A. U. eds. (1995): *Corpus inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL II²/14), fasc. 1*, Berlín.
- CORELL, J. (2002): *Inscripcions Romanes de Saguntum y el seu territori*, València.
- CORELL, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*, València.
- DARDAINE, S. (1993): “Une image des cités de Bétique aux IIe et IIIe siècles après J.-C.: l’emploi du terme *respublica* dans les inscriptions de la province”, *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (siglos II y III d. C.)*, Madrid, pp. 47-58.
- DE HARO POZO, S. (2007): *Preinforme de l’anàlisi antracològica del jaciment arqueològic de la Moleta dels Frares, Forcall (Castelló). Campanyes 2001-2004*, Inèdit.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*, Valencia.
- EIXARCH FRASNO, J. (1968): “La Moleta dels Frares y las masías de Llorens y Liborio”, *Bisgargis*, 33, Barcelona, pp. 2-3.
- EIXARCH FRASNO, J. (1980): “El centenario de la Moleta”, *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca*, IV, Morella, pp. 10-26.
- EIXARCH FRASNO, J. (1982): *Aportación a la historia de Forcall*, Tortosa.
- EIXARCH FRASNO, J. (1983): “La carretera de Vinaroz a Zaragoza pudo haber pasado por Forcall”, *Bisgargis*, 197, Barcelona, pp. 3-5.
- ERICE LACABE, R. (1995): *Las fibulas del nordeste de la Península Ibérica: siglos I a.E. al IV d.E.*, Zaragoza.

- FALCONE, R. i LAZZARINI, L. (1998): “Note storico-scientifiche sul brocatello di Spagna”, *Marmi Antichi II. Cave e tecnica di lavorazione. Provenienze e distribuzione*, P. Pensabene ed., *Studi Miscellanei*, 31, Roma, pp. 87-97.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, A. (2008): *La pintura mural romana de Carthago Noua. Evolución del programa pictórico a través de los estilos, talleres y otras técnicas decorativas*, Monografías del Museo de Murcia, 2, Murcia.
- FERRER Y JULVE, N. (1876): “Las ruinas de Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo I-II”, *Las Provincias*, 9 i 11 de novembre, Valencia.
- FERRER Y JULVE, N. (1888): “Visita a las ruinas de Bisgargis”, *Almanaque de “Las Provincias”*, Valencia, pp. 266-269.
- FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1956): “Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón”, *BSCC*, XXXII, Castellón, pp. 135-164.
- GARCÍA SEGURA, R. (1898): “Necrología del inspirado cantor de las glorias de Morella D. José Segura y Barreda, PBRO”, *Vallivana*, 1, Valencia, pp. 103-108.
- GENERA I MONELLS, M. (1991): *L’Ebre final: del Paleolític al món romà*, Tortosa.
- GOMIS JUSTO, M. (1996-97): “La acuñaciones de Usekerte/Osicerda”, *Annals de l’IEG*, XXXVI, Girona, pp. 321-333.
- GONZÁLEZ MARTÍ, M. (1952): *Cerámica del Levante Español, II. Alicatados y azulejos*, Barcelona.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979): *Carta arqueológica del Alto Maestrazgo*, STV. SIP, 63, Valencia.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001): *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C. - VII d. de C.*, Madrid-Alicante.
- GROSS, P. (1996): *L’architecture romaine I. Les monuments publics*, París.
- GUARDIOLA I FIGOLS, M. (1999): “Introducció a la Prehistòria del terme de Cinctorres”, *Cinctorres*, Tortosa, pp. 83-100.
- GUIRAL, C. i MARTÍN-BUENO, M. (1996): *Bilbilis I. Decoración pictórica y estucos ornamentales*, Zaragoza.

- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (2009): “Los Foros en las provincias de Hispania: un estado de la cuestión”, *Monografías del Museo de Murcia*, 3, Murcia, pp. 37-64.
- LLEDÓ CARDONA, N. (2007): *La moneda en la Tarraconense mediterránea en época romana imperial*, SIP. STV, 107, Valencia.
- LLORENS, M^a del M. i AQUILUÉ, X. (2001): *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, Barcelona.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1876): “Descubrimiento arqueológico. Una población romana en el Maestrazgo”, *Las Provincias*, 29 d’octubre, Valencia.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, Barcelona.
- MAGALLÓN BOTAYA, M. A. (1987): *La red viaria romana en Aragón*, Zaragoza.
- MAGALLÓN BOTAYA, Mª A. (1999): “Las vías romanas en Aragón”, *Camino y comunicaciones en Aragón*, Mª A. Magallón (Coord.), Zaragoza, pp. 43-57.
- MAGGI, S. (1999): *Le sistemazioni forensi nelle città della Cisalpina romana, dalla tarda repubblica al principato augusteo (e oltre)*, Latomus, 246, Bruxelles.
- MARCO SIMÓN, F. coord. (2003): *El poblado ibero-romano de El Palao (Alcañiz): la cisterna*, Al-Qannis, 10, Alcañiz.
- MÁRQUEZ, J. C. i MOLINA, J. (2005): *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Col·lecció Instrumenta, 18, Barcelona.
- MARTÍN CASTILLO, G. (1968): “Comercio y producción de cerámicas finas en época imperial”, *Comunicaciones a la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica*, PLAV, 5, Valencia, pp. 107-137.
- MATEU LLOPIS, F. (1981a): “Hallazgos monetarios (XXVI)”, *Numisma*, 168-173, Madrid, pp. 89-136.
- MATEU LLOPIS, F. (1981b): “Camafeos procedentes de la estación arqueológica de la ‘Moleta dels Frares’, llamada también ‘Mas de Liborio’, del Forcall”, *Bisgargis*, 181, Barcelona, pp. 5-10.
- MAYER, M. i RODÀ, I. (1999): “El brocatello de Tortosa: testimonios arqueológicos”, *Mélanges Claude Domergue, Pallas. REA*, 50, Toulouse, pp. 433-52.

- MEZQUÍRIZ IRUJO, Mª A. (2003): *La villa romana de Arellano*, Pamplona.
- MILIÁN BOIX, M. (1952): *Morella (Puertos y Comarca). Historia y Arte*, Morella.
- MILLER, K. (1916): *Itineraria Romana. Römische reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Leipzig.
- MORENO GALLO, I. (2004): *Vías romanas. Ingeniería y técnica constructiva*, Madrid.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (2002): *La vía Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana*, 2 vols., Serie Arqueológica, 19, RACV, Valencia.
- NAVARRO, M. (1994): *La Epigrafía romana de Teruel*, Teruel.
- OLCINA DOMÉNECH, M. ed. (2007): *El báculo y la espada. Sobre un fragmento de escultura monumental romana de bronce en Lucentum*, Alicante.
- OLCINA, M. i PÉREZ JIMÉNEZ, R. (1998): *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alicante.
- OLCINA, M. i PÉREZ JIMÉNEZ, R. (2003): “Lucentum: la ciudad y su entorno”, *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, *Canelobre*, 48, Alicante, pp. 91-119.
- ORTÍ MIRALLES, F. (1958): *Historia de Morella. I. Prehistoria y Protohistoria*, Benimodo.
- OXÉ, A. i COMFORT, H. (2000): *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, Bonn.
- PLA BALLESTER, E. (1961): *Excavaciones en “La Moleta dels Frares”, término de Forcall (Castellón). Memoria de la primera campaña (16 al 31 de agosto de 1960)*, Valencia, original mecanografiat.
- PLA BALLESTER, E. (1966): “Actividades del S. I. P. (1961-65)”, *APL*, XI, Valencia, pp. 275-328.
- PLA BALLESTER, E. (1968): “La Moleta”, *Programa de los festejos que la villa de Forcall dedica a sus patronos Ntra. Sra. de la Consolación y San Víctor Mártir*, Forcall.
- RAMOS BARCELÓ, J. E. (1992): “El yacimiento arqueológico submarino de las rocas de la Barbada en Benicarló”, *II Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares*, Benicarló, pp. 159-178.

- REVILLA, V. (1993): *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El Alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, SIP. STV, 77, Valencia.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1985): "Las monedas del tesoro de Morella, conservadas en la B. N. de París", *Acta Numismática*, 15, Barcelona, pp. 47-64.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (2007): *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Saitabi*, Valencia.
- RIPOLLÈS, P. P. i ABASCAL, J. M. (2000): *Monedas hispánicas. Catálogo del Gabinete de Antigüedades. Real Academia de la Historia*, Madrid.
- RIPOLLÈS, P. P. i LLORENS, M^a del M. (2002): *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunto.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. i RODÀ, I. eds. (2007): *Murallas de ciudades romanas en el Occidente del Imperio*, Lugo.
- ROLDÁN, C. (2006): *Análisis de fragmentos de pintura mural procedentes de una domus romana hallada en Forcall (Castellón)*, Institut de Ciència dels Materials, Universitat de València, València.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975): *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- RUIZ PÉREZ, J. M. (2007): *Reconocimiento geoarqueológico y geomorfológico del entorno de la Moleta dels Frares*, Valencia.
- SÁNCHEZ GOZALBO, Á. (1928): "Ingeniería medieval. Los puentes de Forcall y Todolella", *BSCC*, IX, Castellón, pp. 198-203.
- SANCHIS DEUSA, C. (1993): *Els ponts valencians antics*, València.
- SARTHOU CARRERES, C. (s. a.): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona [1913].
- SCHATTNER, Th. G. (2003): *Munigua: cuarenta años de investigaciones*, Sevilla.
- SCHATTNER, Th. G. i VALDÉS, F. eds. (2006): *Puertas de ciudades. Tipo arquitectónico y forma artística*, Mainz am Rhein.
- SEGURA Y BARREDA, J. (1868): *Morella y sus aldeas. Geografía, Estadística, Historia, Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones Ilustres, etcétera, de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, Morella.

- SENENT IBÁÑEZ, J. J. (1917): “Sobre prehistoria del Maestrazgo. Nuevas pinturas rupestres en Morella la Vella”, *Las Provincias*, 17 d’octubre, Valencia.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. (1958): *Informe sobre los hallazgos arqueológicos de la “Moleta del Mas dels Frares”. Término de la villa de Forcall. Provincia de Castellón de la Plana*, Barcelona, original mecanografiat.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. (1966): “Un famoso arqueólogo informa sobre la Moleta de Forcall”, *Programa de los festejos que Forcall dedica a sus Patronos Ntra. Sra. de la Consolación y San Víctor Mártir*, Forcall, pp. 27-30.
- SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l’Hispanie Méridionale*, Paris.
- TRAMOYERES BLASCO, L. (1919): “La arquitectura gótica en el Maestrazgo”, *Archivo de Arte Valenciano*, V, Valencia, pp. 3-47.
- UNTERMANN, J. (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.
- VILLAR, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana*, Salamanca.
- VILLICICH, R. (2007): *I complessi forensi nei centri minori della Cisalpina romana*, Bologna.
- VIZCAINO, D. coord. (2009): *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella: estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II, Refoies y Todolella*, Valencia.
- WIEGELS, R. (1985): *Die Tribusinschriften des Römischen Hispanien*, Madrider Forschungen, 13, Berlin.